काव्यदीपिका।

[विश्वविद्यालयच्छात्राणां पाठोपयोगी सुगमः
क्षुद्रकाव्यः अलङ्कारसन्दर्भः]

कान्तिचन्द्रविद्यारत्नभट्टाचार्य्येण सङ्कलिता।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदाख्यातया

पण्डित-श्रीप्रद्युम्नबोधविद्याभूषण पण्डित-श्रीप्रसिद्धबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तित-परिवर्द्धितया टीकया

तथा

इंरेजीभाषया लिखितेन संस्कृतसाहित्यमालस्य
संस्कृतेनानुवादेन चोदाहरणश्लोकैश्च सह

संकलय ताभ्यामेव प्रकाशिता।

कलिकातामहानगर्य्यां

वाणीप्रेसयन्त्रे

मुद्रिता।

१९१२।

सर्वे स्वत्व सुरक्षितम्। मूल्यमात्रकरणार्थिकेवा दत्ता।

प्रकाशक— { पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ग०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता ।
ष्ट्रीट्-पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।
२ ग०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता ।

SANSKRIT POETRY.

"Poetry," says *Hazlitt*, "is the language of the imagination and the passions. It relates to whatever gives immediate pleasure or pain to the human mind" Its existence may therefore be co eval with the primary institution of society, and even with the first creation of man. His earliest efforts would indeed, consist of unconnected and separate pieces without any systematic arrangement. First of all, the marvellous and gigantic power of the elements, and the splendid appearance of the heavenly bodies—the visible symbols of the invisible and infinite, would strike his mind. The exploits and prowess of the *favoured few*, shining pre-eminently over their fellow-brethren, and dazzling their eyes by a charming brilliancy, would not fail to produce their effect. Hence would naturally spring two sorts of poetry, the first consisting of hymns addressed to and singing the glory and power of the visible deities, and through them extolling the mysterious potency of the Omnipotent, and the second comprehending short ballads and songs, celebrating the exploits and adventures of some favourite hero It would be long before systematic and continued pieces would be originated System is the work of time, the production of mature judgment and consummate genius.

The Greeks had no hymns and ballads before the immortal father of their poesy, touched his harp. His mighty and grasping genius could hardly remain content with a few poor scraps and scattered patches, which had satisfied his predecessors He at once laid

fowler. The simplicity of the style, the sweet and natural pathos pervading throughout and the *profus* (if I may so use the term) in the structure, are quite keeping with its early date. *

The *Maha-bharata* of *Veda Vyasa* contains pass full of pathos and grandeur. The descriptions in *Sabha-Parva* and the pathetic delineations in the S *Parva* are genuine touches of poetry. But alth the style is, in general, characterized by simplicity we meet with occasional prolixity in the struc have not here invariably the smooth and flowing of the *Ramayana*, nor always its simple, natural virile style. The work of *Valmiki* is like a [illegible] where he shines in simple and mild lus [illegible] with as free a pleasure; while in the *M* [illegible] we have now and then, a sprinkling of [illegible] a trait of later refinements, and [illegible] more evident proofs of an advanced stage [illegible]

[illegible] was in the hands of *Kalidasa* and *Bhā* [illegible] Sanskrit poetry attained to its highest [illegible] embodied with purity, and without the exa [illegible] attempted to it by later writers, but [illegible] with *Bhavabhuti* as a dramatic w [illegible] I shall speak of Sanskrit drama separately [illegible] his poetry, till I come to that [illegible] literature.

Kalidasa is known to the world both as and a dramatic poet His style, is pure, [illegible] simple, it has not in the least, the laxity of

* [illegible] and the Puranas, including the [illegible] with poetic merit

poems, and though characterized by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry. His descriptions are always true to nature, his delineation of characters faithful to the minutest point, his similies are everywhere appropriate, natural and beautiful. Nature yielded to him as a gentle bride, and ever remained faithful. The description of the ocean, of the forest scenery and the hermitage of the sages therein, in the 13th Canto of the *Raghuvansham*, when *Rama* returned home from Lanka,—the parting scene of *Lakshmana* in the 14th, leaving *Sita*, the queen of *Rama*, alone and helpless in the wilderness, a prey to the howling beasts, and crying aloud like a frightened *Kurari*,—the sudden and wonderful appearance, at midnight, of the goddess of *Ayodhya*, before *Kusha* sleeping in his apartment with doors all barred and closed, and her description of deserted *Ayodhya*, graphically contrasted with her former glory and beauty,—the most faithful delineation of the acts of the maidens of *Vidarva*, eager to feast their eyes with the sight of *Aja* in the 7th Canto of *Raghuvansham* and of those of *Oshadhiprastha*, when *Siva* advanced through that capital in marriage procession, in the 7th Canto of *Kumara*; the discourse of *Siva* in the disguise of an ascetic, and *Parvati* submitting herself to hard austerities to gain his favour,—and the vivid descriptions in the *Meghaduta*, are among the master-pieces in the Language.

Another rare quality characterizes his poetry. He could delineate, within the shortest compass imaginable, subjects which had occupied volumes in the hands of others, and yet would not leave out a single prominent fact in his descriptions. His epithets are always appropriate and full of meaning, and he seldom uses particles merely to fill up the verse.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvanshum*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi*'s writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and argument; and the false taste is carried further by his successors and successors in poetry.

[illegible] possessed great powers of description, but [illegible] know not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract attention. [illegible] Some of them carry their [illegible] to an exaggerated pitch [illegible] poetry.

The *Bhatti Kavyam* is a work of great merit, as a [illegible] and possesses a grammatical interest [illegible] by the Emperor of Ancona, [illegible] the [illegible] first [illegible] work, [illegible] of poetry. [illegible]

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the quaint reproaches of *Shishupala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri-Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam*, carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry unhurt. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator, and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri-Harsha* But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning

The *Raghava-Pandaviyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is noted only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash *

The '*Sugared*'-pastoral songs of our 'Honey-tongued' *Jayadeva* are exceptions, and they are the the only pieces

* These had its original in slokas like Kumar I. 35. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried further by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the readers. Some of them carry their refinements too far, and to an extravagance quite beyond the region of true poetry.

The *Bhatti-kavyam* is a work of great merit, as an epic poem, and possesses great grammatical interest besides. The description of Autumn, opening the Second Book of his work, is an excellent piece of poetry, and clearly proves that the author possessed great natural powers, and a high poetical genius, but unfortunately his object was to teach *grammar* through poetry and he was therefore often forced to sacrifice the latter to the strict and rigid rules of the former.

The *Sisupala Vadham* of *Magha* is an imitation of *Kiratarjuniyam* of *Bharavi*. His descriptions are often too long and tedious. That of *Krishna's* passage from *Dwarka* to *Indraprastha* takes up the space of two books. But the imitation surpasses the original in some of great beauty, learning and skill in the management and diversities. That of news at *Yudhishtira's*

Krishna and *Balarama* in the 2nd book, and the grave reproaches of *Shakuntala* in the 15th, show great literary skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri Harsha*, who, in his *Naishadha Charitam* carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry intact. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pandaveeyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great master, is a work of little merit, contains less poetry, and is read only for its verbal ingenuity, all its slokas having a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash *.

The 'Sugared' pastoral songs of our illustrious poet *Jayadeva* are exceptions and they are the only flowers

* These had its original in slokas like Kaviraja Centonal improvements upon respective masters but in these miserable

of the kind in Sanskrit poetry. They flow in soft and liquid strain. They are, indeed, as the poet boasts, sweeter than nectar, softer than the softest feminine graces, and more musical than the harmonious tune of the *Vina*.

I purposely omitted to mention the name of the *Nalodaya* ascribed to *Kalidasa*. I need hardly remark, that as a poetical work, it is of little merit, contains mere verbal ingenuity, and is not at all worthy of the name of the greatest of Sanskrit bards. It is perhaps the work of a *Kalidasa*, who lived long after his celebrated namesake.

Sanskrit poetry is very poor in prose productions. I shall barely mention the names of the only three which can be classed with poetry. These are the *Dasha-Kumara-Charitam* of *Sri Dandin*, the *Katambari* of *Vana Bhatta* and the *Vasavadatta* of *Subandhu*.

The dramatic literature of a country is important and interesting not only from a literary and philological point of view, but also as it throws light on the manners and customs of the people, on the state of religion and philosophy of the time, and in short, on the general history of the nation. "The objects," says Prof. *Wilson*, "for which an ancient dialect may be studied are its philology and its literature, or the arts and sciences, the notion and manners, the history and belief of the people by whom it was spoken. Particular branches of composition may be preferably observed for the due understanding of each of these objects, but there is no one species which will be found to embrace as many purposes as the dramatic. The dialogue varies from simple to elaborate, from the commonest, or ordinary life to the highest refinements of poetic taste. The illustrations are drawn from

every known product of art, as well as every observable phenomenon of nature. The manners and feeling of the people are delineated living and breathing before us, and history and religion furnish the most important and interesting topics to the bard. Wherever, therefore, there exists a dramatic literature, it must be pre-eminently entitled to the attention of the philosopher as well as the philologist, of the man of general literary taste as well as the professional scholar."

The drama of the Hindus is essentially their own. It is original—borrowed from no other nation ancient or modern. It belongs to that class of dramatic literature which modern European scholars have termed *Romantic*, in opposition to what has been styled *Classical*. *Schlegel* remarks,—"The only specimen of their plays hitherto known to us, is the delightful *Shakuntala*, which, notwithstanding the foreign colouring of its native climate, bears in its general structure such a striking resemblance to our own romantic drama, that we might be inclined to suspect, we owe this resemblance to the predilection for *Shakespeare*, entertained by the English translator Sir W. *Jones*, if his fidelity were not attested by other learned orientalists."

The number of Sanskrit dramas, now extant, is indeed very small, when compared with the theatre of other nations. But this is probably owing to the infrequency of their representations, and to the general neglect of this department of literature by the learned. "They seem to have been acted only on solemn and public occasions." * Numbers doubtless are lost, and only those of peculiar merit have come down to us; and "that the Hindu theatre is only partially represented by the surviving specimens, is proved by the fact, that one of the earliest of their plays, the *Vikra-*

* Wilson's Hindu Theatre.

former divisions. They are of the same nature with the Moralities of the old English stage—only more developed.

I have mentioned before, the numerical paucity of the Hindu dramas. To each of the two greatest masters of the art, *Kalidasa* and *Bhavabhuti*, are ascribed only three pieces. We have, indeed, no *Antiphanes* whose fertile genius could produce three hundred and sixty-five comedies, nor a giant *Lope de Vega*, the incredible number of whose dramatic compositions astounds humanity, and the lightning flash of whose genius could extend to a thousand lines, while walking in his garden. I am quite in the dark about the merit of these wonderful productions, but of this I am sure, that Sanskrit drama loses little by the smallness of the number of works. Its quality fully compensates its quantity. Moreover, the unique combination in *Kalidasa* of the epic genius with the dramatic—each unsurpassed if not unequalled by any other poet of any other nation, has no parallel, as far as I am aware, in the development of the poetry of any other language.

Many of the earliest Sanskrit dramas are certainly lost. The oldest specimen extant of the Hindu theatre is the *Mrichhakatika* attributed to the royal poet *Shudraka* whom tradition places in the first century before Christ. That the work is of considerable antiquity, is proved by internal evidence, and by the structure of the style which is characterized by the simplicity of an early age, and has not the elaborate polish of later times.

Next we come to *Kalidasa*, the prince of Sanskrit bards, to whose immortal genius are ascribed three dramatic pieces 1st,—The *Abhijnana-Shakuntalam* the greatest, sweetest and finest drama in the language. 2nd.—The *Vikramorvashi* which excels in poetic and visionary

charm, reminding us of the fairy scenes of *Shakespeare* in his *Midsummer Night's Dream*. 3rd —The *Malavikagnimitra*. That the first two are the genuine productions of the same hand, there is no reason to doubt. "The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demigod and a nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style." * The *Malavikagnimitra* is a work of inferior merit. There is doubt whether it is the production of the *favoured child* of *Saraswati*. "The internal evidence" says Prof. *Wilson*, "is adverse to the drama's being the work of the author of *Shakuntala* and *Vikramorvashi*. There is neither the same melody in the verse, nor fancy in the thoughts."

Bhavabhuti is second only to *Kalidasa* in this department of poetry. To him also are attributed three dramas,—the *Uttara-Rama-Charitam*, the *Malati Madhava*, and the *Maharira charita*. The peculiar merit of his poetry is the sublimity of descriptions and minute analysis of the affections—qualities rarely met with in the productions of other Sanskrit bards. His style is classical, and though elaborate, is not deformed by extravagant refinements. His descriptions of mountain scenery are highly picturesque and truly grand. His glowing delineation of the sites of the *Dandaka vanya*,—here shining in tender green,—there looking dismal with their vast and dreary extent,—and resounding in places with the rushing of the waterfalls, and his descriptions of the transparent rills moving gently along, with their banks shaded with groves of canes are indeed sublime and romantic. The pathetic strain,

* Wilson's Hindu Theatre.

dent and every thought in it, is borrowed from his predecessors. The *Dhurta-nartaka*, the *Hasyarnava* and the *Kautuka-sarvasva* are comic pieces or farces, being satirical attacks, the first upon the *Shaiva* ascetics, the second upon the licentious Brahmans assuming the character of religious mendicants, and the third upon princes who addict themselves to sensuality and fail to patronize learning

Even the present century is not altogether barren of Dramatic compositions. But the productions cause only incredible labour in their birth, and are either born lifeless, or suffer a miserable life to the great uneasiness of their parents.

I shall conclude with a few remarks on the *Hanumana nataka* or the *Maha* or great *Nataka* as it is emphatically called. It is evidently the work of several hands, the different fragments put together, arranged and formed into an entire whole (most probably) by *Damodara Mishra*, at the command of *Bhoja*. The poem contains passages of genuine poetry, but it has no consistence with the principles of drama. There is no mention of entrance or exit, and the poet himself is the speaker in several places.

———

सूचीपत्रम् ।

प्रथमशिक्षायाम्—

विषयः	पृ०	पं०
अक्षराक्षरत्वम्	१	४
वाक्यलक्षणम्	१	७
वाक्यपदम्	१	११

द्वितीयशिक्षायाम्—

विषयः	पृ०	पं०
वर्णक्रमत्वम्	१	१०
वर्णभेदत्वम्	१	१
वर्णविभागः	१	१०
वर्णविभागः	१	११
वाक्यादीनां अक्षरत्वम्	१	१३
वर्णिकाक्षरत्वम्	६	२
अक्षराक्षरत्वम्	७	१
अक्षरावयवविभागः	८	१
अक्षरावयवविभागः	८	१०
अक्षरावयवविभागः	८	१०
अक्षरावयवत्वम्	९	६
अक्षरावयवविभागः	९	१२
वर्णी अक्षरम्	९	१०
वर्णिकाभूता अक्षरम्	१०	९
अक्षरभूता अक्षरम्	११	११
वर्णी अक्षरम्	११	६

तृतीयशिक्षायाम्—

विषयः	पृ०	पं०
वाक्यभेदाः	१२	६
अजि	१३	८
अजिभेदौ	१३	९
अक्षरावयवविधिः (अविच्छिन्नवाक्यं)	१३	११
अक्षिराक्षरावयवविधिः (विच्छिन्नवाक्यवत्वं)	१३	१२
अविच्छिन्नवाक्यभेदौ	१३	१७
[illegible] अक्षरावयवविधिः	१३	१०
[illegible]	१४	८
विच्छिन्नवाक्यत्वम्	१५	१६
[illegible]	१६	७
[illegible]	१७	६
[illegible]	१७	११
[illegible]	१७	६
[illegible]	१८	१
[illegible]	१८	८
[illegible]	१८	९
[illegible]	१८	११
[illegible]	१९	८
[illegible]	१९	१६
[illegible]	२०	९
[illegible]	२०	१६

चतुर्थशिक्षायाम्—

विषया:	पृ०	पं०
इष्यशब्देन काम्यविशेष:	२८	५
इष्टकाम्यलक्षणम् ...	२८	८
अग्निचयनकर्म तद्देशश्च	२८	१२
नाटलक्षणम् ...	२९	९
नाटकलक्षणम् (टिप्पणम्)	२९	१४
नव—वीरोदात्तलक्षणम् „	३०	८
„ वीरोद्धतलक्षणम् „	३०	१३
„ वीरललितलक्षणम् „	३०	१८
„ वीरशान्तलक्षणम् „	३१	७
प्रकरणलक्षणम् „	३१	१०
प्रहसनलक्षणम् „	३१	५
नाटिकालक्षणम् „	३१	८
व्यायोगलक्षणम् ...	३१	९
त्रोटकलक्षणम् (टिप्पणम्)	३१	१२
नाटकीयपूर्वरङ्गलक्षणम् ...	३२	४
पूर्वरङ्गलक्षणम् ...	३२	८
नान्दीलक्षणम् ...	३७	१२
नीलकण्ठलक्षणम् (टिप्पणम्)	३७	१५
प्रस्तावनालक्षणम् ...	३३	३
प्रस्तावनाभेदा: ...	३३	१२
पताकालक्षणम् ...	३४	१
पताकास्थानकलक्षणम् ...	३६	१३
प्रकीर्णकलक्षणम् ...	३७	२
प्रवेशकलक्षणम् ...	३८	१
अङ्कावतारकलक्षणम् ...	३८	११
प्रवेशकाङ्कावतारकयोरुपयोगः	३९	४
प्रवेशकाङ्कावतारकयोरुपयोगः	३९	८

विषया:	पृ०	पं०
चूलिकाविवेचनम् ...	४१	१
विष्कम्भकलक्षणम् ...	४१	५
प्रवेशकलक्षणम् ...	४२	१
षट्प्रकारत्वम् ...	४२	५
अङ्कलक्षणम् ...	४२	१०
तद्भेदा: ...	४३	४
मुखलक्षणम् (टिप्पणम्)	४३	४
प्रतिमुखलक्षणम् ...	४३	८
सन्धिलक्षणम् „	४३	१२
नान्दीभेद: ...	४४	१
निर्वहणलक्षणम्(टिप्पणम्)	४४	७
निर्वहणलक्षणम् „	४४	१२
प्रथमाङ्कावतारकं तद्देशश्च ...	४७	६
प्रथमाङ्कावतारकलक्षणम्	४७	१२
द्वितीयाङ्कावतारकम् ...	४८	२
तृतीयाङ्कावतारकम् ...	४८	५
चतुर्थाङ्कावतारकम् ...	४८	८

पञ्चमशिक्षायाम्—

वीथ्यङ्गं तद्देशश्च ...	४७	१
वीथ्यङ्गलक्षणवीथ्या: ...	४७	१०
वीथ्यङ्गलक्षणवीथ्या:...	४८	६
वीथ्यङ्गलक्षणवीथ्या:...	४९	२
वीथ्यङ्गवीथ्या, ...	४९	८
अविकलक्षणाख्यानि(टिप्पणम्)	५०	४
एकवीथ्या: ...	५१	७
वीथ्यङ्गानां वीथ्यन्तरे ...	५१	९
चतुष्प्रकारा वीथ्या: ...	५१	८

षष्ठशिक्षाध्याय—

विषय ।	पृ०	प०
वृत्तमवत्त्व्	७६	१३
वृत्तविधान	७६	१
मात्रवैभवत्त्व	७६	६
वृत्तविशेषे दृष्टेतरविधत्त्व	७६	८
मात्रवैभवो ह्येव	७६	१३
पीन मवर्ण मराजत्त्व- वत्तीनि च	७६	२
वृत्तावसर्वं मराजत्त्वत्तीनि	७७	६
मात्रवत्तीना वत्तवत्त्व	७८	१

सप्तमशिक्षाध्याय—

वीनिवत्त्व वर्तेवाव	७७	६
वीनिवत्त्व	७८	१०
वैदर्भीवत्त्व	७९	१
वीवीवत्त्व	७९	७

अष्टमशिक्षाध्याय—

वत्तवहारवत्त्व	७९	१०
वत्तवहारविधान	७९	१०
वत्तावहारा	८०	१
वहुवाव	८०	३
वत्तवत्त्	८०	१०
वैव (वावे)	८१	१९
वव वत्तोवहारा	८२	१
वत्तावोवि	८२	७
वत्तवा	८३	३
वत्तोवत्ता	८६	१
वत्तवत्	८६	१

विषय ।	पृ०	प०
वत्तीवा	८७	६
विवीर्वत्तवत्त्व	८७	१९
वत्तीवावीवत्तवत्ता	८८	१०
वत्तिवतीवि	८८	१३
वत्तवत्ता वत्तिवतीवि	८९	१
वत्तिरेव	९२	३
वत्तिवत्तुवता	९६	१
विवर्तेता	९६	१३
वदाव	९६	११
वत्तावत्ताव	९६	१
वत्तवतीविता	९६	६
वीवत्त	९६	१२
वत्तवर्तं वीवत्त्	१००	८
वत्तेव	१०१	३
वत्तिवाव्	१०१	९
वत्तवति	१०१	१६
वत्तावोवि	१००	११
वत्तवृत्तवर्तता	१०६	४
वावत्तवि	१०७	८
वतीवत्त	१०९	६
वैव (वावे)	११०	८
वत्तीवि	१११	६
वावत्तवत्त्	११२	९
विवत्तवत्त	११२	३
विवितीवि	११०	९
विवीव	११६	९
विवत्तव	११६	३
वत्तवर्वि	११६	९
वृत्तवत्तवा	११६	७

विषयाः ।		पृ०	पं०
सारः	—	११८	६
एकावली	—	११८	१२
अर्थान्तरन्यासः	—	११०	१४

अष्टमशिखाऽऽलोके—

(वर्णालङ्कारवर्णनम्)

अनुप्रासः	...	११२	३
परिकरः	—	११३	२
यमकम्	—	११४	७
श्लेषः	...	११५	२

विषयाः ।		पृ०	पं०
परिसंख्या	—	११७	१०
पर्य्यायः	—	११८	६
परिवृत्तिः	...	११९	७
वक्रोक्तिः	—	११९	९
स्वभावोक्तिः	—	११९	१
रूपकम्	—	११९	६
व्याजस्तुतिः	—	११८	२
विनोक्तिः	—	११८	१०
समासोक्तिः	—	११८	२
आक्षेपः	—	११९	१०
व्याजोक्तिः	—	१२०	६
व्याघातः	—	१२१	१

भ्रमनिसरनम् ।

२य पृष्ठे दशमैकादशषड्क्त्योरन्तरे "काव्यलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

६ष्ठ पृष्ठे प्रथमद्वितीयषड्क्त्योरन्तरे "अभिधाकथनम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

६ष्ठ पृष्ठे पञ्चमषष्ठषड्क्त्योर्मूलटिप्पन्योरन्तरे रेखा पतिता ।

७म पृष्ठे अष्टमनवमषड्क्त्योरन्तरे "अनुप्रासस्य यदोपता" इति सूच्यंशः पतितः ।

७१ पृष्ठे "रचनायां माधुर्य्यलक्षणम्" इत्यत्र "माधुर्य्यव्यञ्जो दितम्" इति पाठः भाव्यः ।

७८ पृष्ठे प्रथमषड्क्त्रेरुपरि "माधुर्य्यादीनां गुणत्वम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

७८ पृष्ठे नवमदशमषड्क्त्योरन्तरे "रीतिलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

काव्यदीपिका।

प्रथमशिखा।

मङ्गलाचरणम्।—

मातरं हृदये ध्यात्वा विगदाम्बुजवासिनीम्।
बालानां सुखबोधाय क्रियते काव्यदीपिका॥ (१)

काव्यप्रयोजनम्।—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

* काव्यादनर्थनिवारणञ्च प्रयोजनत्वात्, तथा च, मयूरादयः सूर्यशतकं विरचय्य महारोगादिमुक्ता इति प्रवादः।

इयम् ग्रन्थकारेण श्रीलीलाम्बरकवेः।
आज्ञया विदुषां कण्ठे काव्यदीपिका।

(१) एष खलु ग्रन्थकर्ता ग्रन्थारम्भे इष्टदेवतां विघ्नापोहविघ्नाकरं, प्रणामादौ कर्मकर्तृसम्बन्धे इष्टसाधनत्वेन ग्रन्थकरणे प्रवर्तते मातरमिति।—विगदाम्बुजवासिनी—विगदः—दुष्टः, अम्बुजं—पद्मं, तस्मिन् वसति या सा तथा तां विगदाम्बुजवासिनीं, मातरं—जननीं, काव्यदीपिकायां, हृदये—मनसि, ध्यात्वा—ध्यानविषयं, बालानां—दुष्टकाव्यतत्त्वेषु विदुषां, सुखबोधाय—सुखेन—अनायासेन बोधः—बोधविषयीकरणं, तस्मै इति बालसुखबोधाय, क्रियते इति काव्यदीपिका—काव्यं—काव्यस्वरूपं काव्यफलं, दीयते इति दीपिका—प्रकाशकत्वात् दीपवत्, तिरः—तत्त्वम्, प्रकाशयति इति काव्यं तादृशं इति। अयमेव तथा ग्रन्थं विधाय प्रथमतः प्रणामरूपं इष्टसाधनमाचरति, तथा च दीपवदिति कर्मकर्तृसम्बन्धोऽपि दृश्यते इत्याशयेन ग्रन्थकर्तुः, अस्य दृष्टप्रयोजनत्वात्तस्य काव्यदीपिका इति सम्बन्धः।

(१) काव्यमिति।—यत्—दृश्यश्रव्यत्वेनोभयरूपत्वात् तत्, इदं—

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे"॥

[सद्यः

काव्यं हि पाठादिसमनन्तरमेव अनिर्वचनीयविलक्षणाऽऽनन्दाय, * कालिदासादीनामिव यशःसम्पत्तये, श्रीहर्षमयूरकादीनामिव धनाधिगमाय, लोकाऽऽचारादिपरिज्ञानाय सुधामयेनोपदेशवचनेन रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं, न रावणादिवदिति सत्पथप्रवर्त्तनाय, साधुविगर्हितकर्मानुवर्त्तनाय च, तत्तद्भाषासु व्युत्पत्तिलाभाय च यथायोगं वेदः पाठक्रमाच्च भवतीति बहुफलतया काव्यस्य तल्लक्षणादिकमवश्यमवगन्तव्यं धीमता, इति प्रथमतः काव्यस्य लक्षणमाह,—

काव्यते काव्यम्" "दृष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाऽऽवली॥"[इत्

दृष्टाः,—अलौकिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमाः, तैर्व्यवच्छिन्ना—विलक्षणीकृता, पदाऽऽवली—पदसमूहः, काव्यम्।

* इदमेव काव्यस्य प्रधानफलमिति कारिकाक्रममनादृत्य प्रथममुपन्यस्तम्।

कीर्त्तये, कालिदासादीनां, दृष्टमित् इवोक्तमेति शेषः, धनाधिगमाय,—धनाधिगमाय, व्यवहारविदे—व्यवहार,—लोकिकाऽऽचारादिज्ञ, तत्र वा विदे—ज्ञानं तत्रे, रामादिवत् प्रवर्तितव्य न रावणादिवद्विगर्हिताऽऽचारात्, विदेरतन्त्रे—विदे—ज्ञानम्, तनोति—विस्तारं करोति इति विदेरतन्त्रम्, तत्र,—विद्यात्—ज्ञानात्, इतरत्—व्यतिरिक्तम्, धनमर्जनिमर्जं, तस्य अतये—लाभाय, भवत्यानन्दोत्पत्तादिवेति शेषः, ततः,—पाठस्य प्रथमस्य च क्रमस्यानन्तरमेव, परा—सकलो, निर्वृतिः,—आनन्दः तस्मै, तथा चाभाषान्तरितवत्या—विलम्बरहितेन, उपदेशयुजे—उपदेशदानाय, यद्वा काव्यस्य उपदेशो बहुफलत्वात् उदये, तथा बहुफलत्वेनोपदेशदानाय इति भावः, भवतीति शेषः।

(१) तथा हि।—सहृदयमनोरमा,—कालिदासादिवत् यशःप्राप्तये इत्यर्थः

"रिपुस्ते मतः" "पुत्रस्ते जातः" इत्यादिवाक्येन लक्षितस्य पाङ्क्तेयस्य न लोकोत्तरत्वमिति (१) न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः। तथा च लोकोत्तरचमत्कारिणा सहृदयहृदयाऽऽकर्षि वाक्यं काव्यमिति फलितम्। तच्चास्य वाक्यं काव्यं,—यत् पुनर्विलक्षणचमत्कारितया यथादिव दशमस्यैव लक्षणमाहि लक्षयति। यथा।—

"शब्दार्थौ. कायं तु क्वादिष्व कचित्व सत्त्वयः ?।

न प्रसादगुणं व्योमतदुक्तिः वस्तुधानतात् ॥" (२) [वृत्ति २०]

लक्षितसहृदयचमत्कारितया सर्वं परिस्पन्दचमत्कारितया धौर्यो।

धौरस्पन्दचमत्कारितया मुख्यानि चक्षु विव लक्षणानि ॥" (३).[वृत्ति ३०]

• उद्दीपनविभावत्वात् सर्वो परिस्पन्दनर्मणा सहृदयो।

चक्षुरादयश्चक्षुषा मुख्यानि चक्षु इव मताः ॥ [वृत्ति ४]

[illegible]—चमत्कृता दृष्टे। लोकोत्तरत्वम्—अलौकिकत्वम्, लोकेन् अतीतं, [illegible] च लोकिकं, [illegible] लोकातीतचमत्कारिणि, न तत्र चलौकिकं, [illegible] लोकोत्तरचमत्कारप्रतिपत्तिरूपत्वात्तस्यो काव्यमिति सिद्धम्।

(१) चक्षुः चक्षुषा [illegible] चाहु, आदुर्लोक [illegible]।—चक्ष—चक्षुषा, [illegible], दृश्य—लोचनम्, आदुर्लोक,—चक्षुरादिलोकः, [illegible] चक्षु—[illegible] लोचनं वा, दृश्यं—चक्षुरं [illegible] तेन चाक्षिकं, तथा हि, [illegible]—[illegible]चक्षुः, लोकः,—[illegible] चक्षुरादयः—इन्द्रियाः, [illegible] चक्षुरिति—चक्षुषी; चक्षु [illegible] चाहुः [illegible] [illegible]।

(२) चक्षुर्वं न।—चक्षु—चक्षुः, चक्षुरादय—चक्षुः—[illegible] [illegible] दृष्टे, दर्शं,—[illegible] चक्षु, चक्षुषा,—चक्षुषा [illegible] चाक्षुषो, (चक्षुरादय [illegible] चक्षुरादयः [illegible] चक्षुः [illegible]) चक्षुरादयश्चक्षुषा [illegible], चक्षुषो चक्षुरादयश्चक्षुषा—चक्षुषो [illegible] चक्षुरादयः; चक्षुः,—[illegible], चक्षुषा चक्षुरिति चाहु, चक्षुरादि—चक्षुरादि, चाक्षुषि—चक्षुरादीनि [illegible], चक्षु—चक्षु, चक्षुरादि—चक्षुरादि [illegible]। [illegible] चक्षुरादि चक्षुरादि चक्षुषा चक्षुरादि चक्षुरादि चक्षुः] [illegible]।

"अयि कठोर! यशः किल ते धियं
किमवधीः स्तु शोभनतः परम्?।
किमभवद्विविधे हरिणीदृशः
कथय साध्य! कथं वत सम्प्रति?" ॥ (६) [इत्यादि॰ ॰॰
परानि वाक्यानि पठित्वा नेपथ्ये कलकलः श्रूयते श्रोतुमनसमेव
सर्वदर्शनाभिमुखमालोक्य (७) नेता साध्वसम्।

इति काव्यविनोदेन कालं गमयन्तिकाः।

द्वितीयशिखा।

नान्दीवचनानन्तरम् —

अस्तिनेपथ्येऽपि सु नाम्नां षड्जसम्भवः। (१)

(१) अस्तिनेपथ्ये अपि सु नाम्नां षड्जसम्भवः।

(६) [इत्यादि॰ ॰॰

(७) नेता साध्वसम्।

[illegible] [illegible] [illegible] [

शब्दस्य स्वाभाविकी शक्तिः, * व्याकरणादिना वा नियन्त्रितः। इयमेव शक्तिः "अभिधा" इत्युच्यते। अनया बोध्योऽर्थः वाच्यः, स च साक्षात् बोधत्वेन प्रधानतया मुख्यार्थ इत्यपि अभिधीयते। यथा,—गोशब्दोऽभिधया गलकम्बलादिमज्जीवविशेषरूपं, पाचकशब्दश्च पाककर्तृरूपमर्थं साक्षात् बोधयति। (५)

* शब्दस्य स्वाभाविकीं शक्तिं सर्वे नाऽऽद्रियन्ते, रूढसङ्केतिरेव शब्दानामर्थबोधने हेतुरिति केचिदाचक्षते; तथा च अभिधाऽपि तत्रत्य लक्षणाव्यञ्जने इव आरोपितैवेत्यसमतिगहनाग्राहनम।

---

(५) शब्दस्येति।—स्वाभाविकी—सत्य विद्वद्वैचित्र्यं, यथा—व्याकरणैश्चित्र्यं; अस्मिन् मतद्वयाश्रयादिभिर्निर्वक्तिरिति बोध्यम्। व्याकरणादिनेति—[आदिपदेन खण्डनाभाषो गृह्यते, यदुक्तम्,—

"अस्मिन्नर्थे व्याकरणमेव बोधकत्वात् अवधारणत्व।
वादिनस्तु विद्वद्वृद्धव्य यथा वाक्यस्य हेयात् विशेषेऽवधारणे इ" इति]।
नियन्त्रितः,—नियमितः, निर्धारितः इत्यर्थः। [तत्र व्याकरणात् यथा,—वाचक इत्यादि। खण्डनात् यथा,—गोशब्दो गवय इत्यादि। कोषात् यथा,—"विशाखे विशाखः स्यात्तुरङ्गवाहिता" इत्यादि। व्याख्यानात् यथा,—पचनक्रियाश्रय इत्यादि। अवधारणात् यथा,—इहैव कुलालगृहेषु "घटानयन" इत्युक्ते, यं कमपि घटमानयेति वाक्यस्य तात्पर्यविषयत्वाऽवगमेऽपि इयमानयनक्रिया घटाद्यविशेषेऽवधारणे इयमानयनक्रियैव घटमानयेति, तथा "वा यथा, चलनवान्" इत्यत्र, यथा कुत्रचित् कुलालगृहेषु घटानयनक्रियोक्त्या घटाद्यविशेषेऽवधारणे, व्याख्यानस्यापि वाऽऽद्यवधारणे इयमानयनक्रियैव घटमानयेति। विद्वद्वृद्धव्यवहारात् यथा,—"अस्मिन्नयनक्रियाश्रय इयमेव क्रियेति" इत्यादि। एवं खण्डनादेरपि मतद्वयाश्रयत्वं स्वयमूह्यं। वाक्यस्य हेयात् यथा,—"इयमानयनक्रियेति" इति वाक्य—"इयमेव हि वाक्यस्य विशेषांशः। यत्र वाक्यविशेषांशव्यवहाराश्रयविशेषबोधः इ" इति यथा तत्रत्य—"इयमेव क्रियेत्यत्र व्याख्यानं व्याख्या इयमानयनक्रियेत्यत्र। कोषव्याख्या विशेषांशव्यवहाराश्रय इ" इति वाक्यस्थेन् वाक्यस्यैव बोधकत्वादि। विशेषः,—विशेषणम्, यथा,—घटो वाऽवधारणादि]।

अवस्था अर्थसंभव क्रमो आवश्यिक., तथा औचित्यं: क्रम ।

अवान्तरविरुद्ध विरुद्ध —

"मुख्यार्थहतये यद्यङ्गोऽपं: प्रतीयते ।
दृष्टं: प्रयोजनादाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥" (८)

मुख्यार्थस्य अन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणबीजं औचित्यं: दृष्टि-प्रयोजनयोरन्यतरत्वेन हेतो अवश्यमि तदा प्रतीयते, या क्रमि-केवला लक्षा: दृष्टि ,—इत्यादि ,तथा.—"कलिङ्ग आवश्यिक." इत्यत्र कलिङ्गशब्दो देशविशेषरूपे आधिपेयेऽर्थेऽवस्थान् संबन्धिनि मुख्यान् संभवति। अधिकेन चात्र हेतु । "गङ्गायां घोष" इत्यत्र च गङ्गाशब्द प्रवाहविशेषरूपं आधिपेयमर्थं घोषनिगूढस्वरूप आधाराख्यसम्बन्धिनं सदं संभवति। तेनुक्तम् औचित्यस्यालक्षणत्वेनाभिप्रायेणैव प्रयोजनम् ।

"अवस्था वस्तु तत्र किमुच्यते ? मुख्यतया अधिना अवता परम् ।
विरुद्धयोरन्यतरो वा कथं। मुख्यिनाश्रयं तत्र. प्रवदा प्रतम्।" (७)

(८) मुख्यार्थ —मुख्यार्थस्य —अभिधेयस्य, बाध—अन्वयानुपपत्तिरूपे, दृष्ट्य ,—दृष्ट प्रयोजनयोः, अन्यतर, एका, तस्या इति शेष, प्रतीयते—भासते, यदा चेत्यर्थ—भासते, तदानीम्, लक्षणा, वृत्ति, शक्ति शेष, अर्पिता—अवश्या भवति, सा च द्विविधा इत्याह,—सिद्ध, द्विविधा लक्षणा अवतीति शेषः, सारोपसाध्यवसानभेदेन भवति । तत्र शेषनिगरणेन तत्र अवयिन् अन्यत्र तदारोप अवयवा साध्यवसानं तत्र शेषम् ।

(७) अवस्थेत्यादि.—अवस्थेति अनुविधिम् । ये अर्थे । वस्तु अवस्था, अर्थेन शेष, तत्र, तस्मिन् तत्र शेष, किमुच्यते ? न किमपीत्यर्थ ; अथवा यं मुख्यार्थ—शेषम्, प्रतीता—अवगता, इष्टम्, अर्थेन शेष, अर्थेन विरुद्धम्—अनुविधम्, तत्र,—विषयसप्तमि, अन्यतरो—अन्यो, वस्तु [अवस्थावशेन विशेषा] मुख्यिनम् आश्रयम्—मुख्य विषयम् । अवस्थायिनं अनुपपत्त्याधिष्ठानमवस्थं वा मुख्यिनं विशेषेण अवयवा अवस्थाधिष्ठानं वस्तुनी, अन्यविषयम् प्रयोजनम्, तथा च, "अवयोपपत्तम्" इत्यादिनी शेषम् । मुख्यिनमित्यं प्रवम् ।

अभिधामूला व्यञ्जनाया विभागः,—

"अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जनाऽभिधाऽऽश्रया॥"(१३

संयोगाद्याः,—

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥" * (१४)

यथा,—"शङ्खचक्रो हरिः" इति शङ्खचक्रसंयोगेन हरिः,—विष्णुः। "फणहीनो नागः" इति फणवियोगेन नागः,—सर्पः। "रामलक्ष्मणौ" इति लक्ष्मणसाहचर्येण रामः,—दाशरथिः। "रामार्जुनौ" इत्यत्र विरोधितया रामः,—भार्गवः, अर्जुनः,—कार्तवीर्यः। अर्थः,—प्रयोजनम्; यथा,—"स्थाणुं भज भवच्छिदे" इति भवच्छेदरूपप्रयोजनसम्बन्धेन स्थाणुः,—शिवः, न तु शाखाविहीनो वृक्षः। प्रकरणं—प्रस्तावः, यथा,—"यथाऽऽप्रापयति देवः" इति देवः,—भगवान्, राजा वा। लिङ्गं—विशेषकं चिह्नम्; यथा,—"कपर्दी भीमः" इति कपर्देन विशेषकेण भीमः,—शिवः।

* अनेकार्थस्य शब्दस्य कस्यार्थस्य बोधो भवतीत्यनियमे, संयोगादयोऽर्थविशेषबोधने नियामका इत्यर्थः।

(१३) अनेकार्थेति।—अनेकार्थस्य—नियतार्थस्य, शब्दस्य, एकत्र—एकस्मिन्, अर्थे, संयोगाद्यैः, नियन्त्रिते इति, अन्यस्य—अर्थस्य, धीहेतुः,—प्रतीतिकारणम्, या व्यञ्जना, सा अभिधा आश्रयो यस्या इति अभिधाऽऽश्रया—अभिधामूलिकेत्यर्थः।

(१४) संयोग इति।—संयोगः,—संगमः, विप्रयोगः,—विरहः, साहचर्यं—सङ्गः, विरोधिता—वैरम्। यत्र शब्दस्यार्थस्य अनवच्छेदे—अनिर्णये, विशेषस्मृतिहेतवः,—विशेषार्थप्रतीतिकारणानीत्यर्थः।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यत्र "मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः" इति काङ्क्षा प्रकाशते।

इति प्रथमादर्शनिरूपणं नाम द्वितीयशिखा।

तृतीयशिखा।

अथादिमेऽहि काव्यस्य भेदत्रयमाह,—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-व्यङ्ग्यं चित्रमिति त्रिधा। (१

अत्र भवतीति विशेषः,—

"वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्।

न तु प्रधाने, नाप्यस्फुटे सुहृदां हृदयङ्गमे. वाक्यतोऽर्थात्, विशेषेण प्रधानतां वक्ष्यमाणलक्षणेन सुहृदामिति भावः. तथाभूतेन चमत्कृतिकारिणा, वैद्ग्ध्यातिशयोद्भवेन सहृदयैकसंवेद्यतामिति भावः, वाच्यातिशायिनः—वाच्यापेक्षया अतिशयवतो रसा रसवत्, दीपदीपितवत्. [अत्रेन वाक्यादिभ्यश्चमत्कारित्वं दीपितम्]। अस्फुटे, न तु स्फुटे इति भावः, व्यङ्ग्यस्य,—ध्वन्यमानस्य, आद्ये,—विवक्षितान्यपरवाच्ये—आद्योद्योतविधायिनि वाक्यादि, आद्ये—मुख्ये, तृतीये—न ध्वन्यमानस्य तृतीये—भिन्ने, तथा विपरीतस्य वाच्यादेः—अप्रधाने. अनुचित. इ वाक्यम्,—अर्थे वृत्तिव्यापारादिकमिति भावः, तत्र विषये—ध्वन्यमाने, यदा,—तृतीये,अन्यैरप्रतिभासमाने यदा अप्रधाने, स्थिते, व्यापारान्तरमिति शेषः, द्वारा—ध्वन्यमानप्रधानस्य, न तु मुख्या प्रधानस्य,—वाच्यादि, तृतीयस्थितं इति भावः, स्थिते—तृतीये स्थिते, ध्वन्यमानस्यैव द्वारा ध्वन्यमानस्य मुख्यमिति भावः, अपि [अत्रेन यत्र तेन मुख्यार्थ बोधस्तात्पर्यविषयस्य बोधितम्], शेषं—बोध्यं, भवति; वाक्यादि—वाक्यादीनि, मुख्यं—यत्र ध्वन्यमानं विना वाक्यार्थादिकं, न, शेषं भवतीति शेषः। मुख्यमाहत्यनिधाय कार्यिणस्तं न वापि शेषं भवति, विवक्षितान्यपरवाच्यं तत्र द्वारा शेषं भवतीति वाक्यः, इत्यर्थः। अस्फुटस्तमिति वाक्यात् व्यङ्ग्ये इति शेषः। विस्फुटितो भवन्।

इति त्रिशेषनिरूपणा।

---

(१) काव्यमिति।—काव्यं भवतीति शेषः। ध्वनिः ध्वन्।

[illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible]"(१)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible]"(२)

[illegible]

[illegible]

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वा-दर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्। यथा,—

"स्वामर्थ्ये वचसि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमाख्याय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥" (४)

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति, सम्बो-धात्मीयभावाऽऽधिक्यञ्च व्यङ्ग्यः।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्,—

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यार्थान्तरं बोधयति, तत् मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्। यथा —"उपक्रमं यदु तत्र" इत्यादौ (७ पृ०) पूर्वमुक्ते। अत्राऽऽद्ये —मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं—प्रवेशः, न तु तिरोभावः; अ-तएवात्र व्यञ्जकस्यार्थस्य लक्षणा। द्वितीये,—स्वार्थस्यात्यन्तं तिर-स्कृतत्वाद्व्यञ्जकस्यार्थस्य।

विवक्षितान्यपरवाच्यत्वम्,—

"विवक्षितञ्चान्यपरं वाच्यं यत्रापरन्तु सः।" (५)

[अन्वयः]

यत्र वाच्यं विवक्षितं—प्रकाशितस्वरूपं भवेत्, अन्यपरं—व्यङ्ग्यनिष्ठं, सोऽपरः,—विवक्षिताऽन्यपरवाच्यो ध्वनिः। अत्र वि-वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयत्येव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा— प्रदीपो घटस्य।

(४) आत्मीयमिति।—यत्र वचसि विदुषां, तत्र—वचनादौ, स्वां मतिं—इच्छां, आख्याय—कथयित्वा, अत्र—अस्मिन्, स्थितिं—स्थानं, विधेहि—कुरु। अत्र विदुषां वचनादौ स्वीयस्य विनियोगे मुख्यार्थबाधात् अथवा वचनस्य उपदेशा-दिरूपतया परिणामे, उक्तस्य आत्मीयस्य उपदेशादिविशेषे सङ्क्रमणमिति वाच्यस्य अन्यसङ्क्रमितवाच्यत्वमिति बोध्यम्। उदाहरणं इदम्।

(५) विवक्षितेति।—यत्र वाच्यं विवक्षितं, किन्तु अन्यपरं—अन्यार्थनिष्ठं भवेत्, स अपरः,—विवक्षिताऽन्यपरवाच्यो ध्वनिः।

अत्रोच्यते —

स च द्विविधः,—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च।

यदाह स एव,—

"कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः।"(६)

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः,—

स संलक्ष्य —सम्यगनुभूयमानः, क्रमः,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशः व्यङ्ग्यो यस्मिन् सः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, स च रसभावादिः। अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिव्यवधायकत्वात् (७) क्रमोऽवश्यमस्त्येव, किन्तु सोऽत्यन्तप्रक्रमव्यतिभेदवशाद्वास्य संलक्ष्यते।

अथ रसनिरूपणम्,—

अथ कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याह भट्टनायकादयः,—

"कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावा अनुभावाश्च व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥"

रत्यादेरित्यादिपदेन हासोत्साहादयो गृह्यन्ते। लौकिके उक्तादीनां वक्ष्यमाणानां स्थायिभावानां यानि कारणानि—उत्पादकरूपाणि नायकप्रतिनायकादीनि, उद्दीपनरूपाणि—

(६) स इति।—असंलक्ष्य,—असंलक्षितः, क्रम,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यस्य स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। तस्य क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यस्य स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इति।

(७) स चेति।—स च व्यङ्ग्य इत्यर्थः। विभावादीति।—विभावादयः,—विभावानुभावव्यभिचारिणः, तेषां प्रतीतिः,—बोधः, कारणं यस्य तस्मात्, तदुक्तं नाट्यशास्त्रे यथाभावयन् दत्तिलश्चोद्घातनग्रन्थे चूर्णके,—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति।

नायकप्रतिनायकचेष्टाऽऽदीनि, यानि कार्याणि—विषयाभिमुखगमनादीनि, यानि च सहकारीणि—सहायभूतानि धृतिगर्वादीनि, तानि साध्ये, काव्ये च वेदितव्येन्, क्रमेण विभावाः, अनुभावाः, व्यभिचारिणश्च कथ्यन्ते। तैर्विभावादिभिर्व्यक्तः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयीकृत इति यावत्, व्यायो भावः रसः कथितः। (८)

रसभेदाः,—

तद्विभेदानाह,—

"आदिमो हास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः॥"

(वसन्त)

एषां क्रमेणोदाहरणानि।

आदिरसस्य,—

"विद्युल्लतो भैमसुताऽपि भावसद्भैः स्फुरद्भावजदत्तचक्षुः।
भावाङ्गतां भावनयैव नीतो मूर्त्तेन पश्येन्मदविह्वलेन॥" (९)

(वसन्त)

(८) भावकार्यादीति—भावाश्च—हृदयगताश्च भावकारणानि भावकार्याणि भावसहकारीणि, तद्विशेषाश्च—तद्भेदाश्च। विभावश्च—भावकारणभावविशिष्टश्च भावस्य प्रतीतिविशेषश्च, तद्रूपश्च तद्भावः। अनुभावश्च—भावकार्यभावश्च। व्यभिचारिणश्च—भावसहकारिभावश्च इति भावः, विशेषश्च भावविशेषश्च—भावविशेषश्च भावः, तद्रूपश्च तद्भावः, तैः,—विभावादिभिः, तद्वः,—स्फुटीकृतः, स्फुटीभावविशिष्टः कृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयीकृतः, —प्रतीतिविशेषः गोचरितः कृतः, विलक्षणश्च प्रतीतिश्च—भावः कर्मणि विशेषः कृतः।

(९) विद्युल्लतो भैमसुताऽपि—भैमसुता, सा चासौ, विद्युल्लतेव—भैमसुता, सा चासौ विद्युल्लतेव, तथा भावसद्भैः—भावविशेषैः, स्फुरद्भावजदत्तचक्षुः—स्फुरद्भावजं दत्तं चक्षुः—भावविशेषः यया सा तथोक्ता, भावाङ्गतां—भावविशेषतां, भावनयैव—भावनाविशेषेणैव, नीतः,—प्रापितः, मूर्त्तेन—मूर्तिमता, मदविह्वलेन—मदेन विह्वलेन, पश्येत्—पश्यतु, कः,—विद्युल्लतो भैमसुता,—मूर्तिमता, मदविह्वलेन इत्यर्थः, विद्युल्लतो भैमसुतां—भावविशेषतां नीतः, पश्येत्—पश्यतु, कः,—विद्युल्लतो भैमसुता,—मूर्तिमता, मदविह्वलेन इत्यर्थः।

हास्यम्,—

"भिक्षो! मानविधेरर्थं प्रकुरुषे? किं तेन मद्यं विना?
मद्यस्यापि तव प्रियम्? प्रियमद्यो। वाराङ्गनाभिः सह।
तासामर्थरुचिः कुतस्तव धनम्? द्यूतेन चौर्येण वा,
चौर्येद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः? सदृश्य आज्ञा गतिः॥" (१०)

कहकहम्,—

"कहकहु सो धर्माऽऽत्मा सर्वभूतप्रियंवदः।
मयि जातो दशरथात् कथमुच्चैः वर्त्तयेत्?॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च स्वादून्यन्नानि भुञ्जते।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्यहम्?" (११) [रामा०]

---

[1] मिक्षो इत्यत्र दृष्टान्तः, यत्र सर्व आक्षिप्यते—कर्त्तव्यतोदेशेन, मुखेन, वाचोद्गता—वक्रोक्त्या, यत्सदृशं वाराङ्गनामुखो वक्तीति भावः, तस्मै—भिक्षवे। अत्र आक्षिप्तावयवस्य रचिः कहकहविधातेन, कार्यस्य कहकहा दोलाद्यवस्थानुसारेण, वर्णनविशेषनामिना चमत्कारकल्पितविधानेन परिपुष्टा अतिरञ्जनापद्यते इति दोषम्। उदाहरणं द्रष्टव्यम्।

(१०) भिक्षो इति।—भिक्षुविषयविशेषविशिष्टमुक्तौ। हे भिक्षो! मानविधेरर्थं—मानविधानं, प्रकुरुषे=करोषि। अर्थं विना तेन—मानेन, किम्=विना मद्यं मानविधानं प्रकरोषि, इति प्रश्नः। मद्यस्यापि तव प्रियम्?—दीयितरम्? प्रश्नः। मद्यो। वाराङ्गनाभि,—वेश्याभिः, सह प्रियं, प्रकर्षेति शेषः, शेषस्य अर्थं न मम प्रियं, वाराङ्गनाऽऽसीकरणप्रियं अर्थं मम प्रियविधानं, इति प्रश्नः। तासां—वाराङ्गनानाम्, धनरुचिः,—धनस्योः, रिक्ता यत्र सा न धनोदन्वतीति भावः, तत्र धनं कुतः?—धनं नास्तीत्यर्थः, निर्धनाश्रिति भावः, प्रश्नः। द्यूतेन चौर्येण वा, धनम् उपार्जयेति शेषः, इति प्रश्नः। भवतः,—तव, चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि?—चौर्ये द्यूतस्य भवतां विधानं? प्रश्नः। सदृश—तुल्यस्य, आज्ञा—वचनं, गतिः,—वृत्तिः, वा?—मेदोऽर्थः, इति प्रश्नः। अत्र वक्तव्यविशेषस्य वक्तव्यविधानं, तस्य च आक्षिप्तविधानस्य, तत्तत्कार्यवक्तव्यविशेषनेपथ्यादिना अवस्थया अतिरञ्जनाविधानं, एतैः परिपुष्टो दोषः, वक्तव्यानां हास्यरसव्यञ्जनायाश्च इति दोषम्। कार्यकहकहोद्दिष्टं द्रष्टव्यम्।

(११) कहकहेति।—दोलायाम् अधिरूढम्। यत् कहं दुःखं तेन यत् कहक-

रौद्रस्य,—

"क्षतमनुसतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्य्यादैर्मयद्विरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां समीमकिरोटिना-
मयमहमसृग्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥" (१२) [रौद्रः]

वीरस्य,—

"क्षुद्राः! सन्त्रासमेते विजहित हरयः! क्षुण्णशस्त्रेभकुम्भा
युष्मद्धैर्येषु लज्जा दधति परममी साधवो निष्पतन्तः।

दु.ख,—दहादपि चलादृ च, चर्माऽऽच्छा—चार्मिक, चर्मदूतनिवसनं,—चर्मवसन-रक्षन इति भाव:, नदि—स्रोतश्चारवारिणिवासव:, दशरथात् जात:, दाश इति शेष:, जाव—शैव इत्यर्थ:, उन्मत्त—शैवपतिनैकेवलाशीवपमेवेत्यर्थ:, चर्मेत्—इति—जीविका, कृष्णाजिनेत्य: । वसात:—वस्त्र एव:,—चरित्रता:, दारा:,—स्त्रिय:, खादन्ति—मक्षयन्ति, चर्माणि कृष्णे, शोऽय दास: यदि मृगचर्माणि कृत्वा जीवति ? चर्म दास चाचरणविशेष, तस्य उपजीव्या जीवनादिकमनुभाव, जीवत्यादा विषादाऽऽवेगादिसञ्चाऽऽधिर्य व्यभिचारिभाव, ते. चरित्र दासनिष्ठावो शोक, करुणरसत्व-मापद्यते इति शोभनम्। पद्यावद्ध इदम्।

(१२) क्षतमिति।—क्षतक्षणिरक्तशरीरविशरीरदनुदक चनुक्षाव: चाक्षुषान् इति सभोक्षाक्षिरयम्। मै. निर्मर्य्यादै,—मर्य्यादा—धर्मसम्बन्धा, तद्विनैरित्यर्थ:, बहूनामभ्यर्हाणामतिक्रमेणेति भाव:,(अत्यल्पस्य कर्मणे हि बहुत्वाभे मर्य्यादातिक्रम: भवित), मनुजपशुभि,—मनुष्यैर्मनुष्ये, उदायुधै,—उद्यतशस्त्रै, अयमि इदं गुरुपातक—महापातकम्, चाचाक्षुषमनुष्यैरिति भाव:, क्षतम्—क्षतोहितम्, क्षतु-भूत वा—क्षतुभोदित वा,हत वा—क्षतभोक्षत वा, क्षतम् क्षतम्—क्षतिम् क्षतं एत-स्थानवर्ती ॥ क्षतक्षिणव:, नरकरिपुणा—क्षणेन, सार्द्धं, समीमकिरीटिना—क्षण-भीमार्जुनक्षत्रियाक्षिणव:, तेषां—क्षतक्षिणवे, क्षतमेदोमांसै,—रक्तक्षतमेदि, दिशां—दिग्देवतानां, बलिं—पूजां, ("बलि: पूजोपहारयो." इत्यमर:) करोमि. मान् क्षतक्षणीति भाव:। क्षतार्जुनवध चाचाक्षुषक्षिणव:, क्षतमेव चिरक्षिणपुण्य कर्मक्षाऽऽक्षनुभाव, क्षतक्षाक्षा क्षणीक्षादिक व्यभिचारिभाव, ते. चरित्र: क्षोध: स्थायिभाव. दासादिक्षाणां रौद्रक्षतक्षणक्षाक्षणीति क्षोभन्। चरित्रो इदम्।

कोऽयिते। तिह. दार्ढं अवधि म हि दहा, नन्वहं मेघनादः किन्तिन् ब्रह्मदुर्जोजानिर्यानिजलधिं दासमन्वेषयामि ॥" (१०)

[अवतारः]

अहोनवत्व,—

"नहं वर्षवेधेनुद्यतवनाभावादयाम्र अया-
ताम् अन्यत्रिवद्दुरम विरमति ज्ञातादयं दासनः।
यत्रैवन्नाद्यवधिमिनिजम् वहं नाम. विरोते छनं
पुत्रा मोचनयेव दालि मनके दासे कथाद्याग्रहिन: ॥"(१०)

[अवतारो]

(१०) दहा इति।—ये दहा।—आता वसनमाकोव च कीता। दहा। —अहम्। यो—इक्ष्वाकुवंशजा, अवम् इति शेष, अवार्—अहं, विरंदिह—आवम्, दहो—दीक्षितो, तिहो अवतं, अवम—अहम्, दासदुरी—दासमनुष्यो ई अवाहुवा, अवी आवका,—अवा, अवेषि शेष, [अवि आवश्यि आवाद् ई ये आवका, दीक्षावर्णेति नाद्। आवका'दवाई तु—आवश्यि—दीक्षंविद्वा आवश्यीति आवीवत्]। विषवन,—अवावाद् विवेषवन, दुवरेदु—दुवरेदु-तिवे, अवम—अवं, अवा अवंवि—आवश्यि, न तु आवाद्यविदुवा दीक्षं न। ["दुवरेदु विषवन" इति तु आवव ; विषवनवदव दुवरेदुविवावावंवि शेष-वदीवावेदवावावाद्, विवावंवेदवावदव अवाद्यंवाद्]। वे दीक्षिते] —आवव। (अव आवावावावदीवंवन् वदीवावावावाद्)। विव वं,अवा—दीक्षावा, अदीवावावि शेष, आव—आवव, न हि वदि,—वेव अवदि,अवु—दी। अवं वेदवाद्,—शेष अव अवदीवि अदीव, अवावदीवावा—दीवावविवावुवदीवावावेव, विवंवव,—अवं, अवदि,—अवुव शेष आवुवं, आवं विविदु अवावदावि—अवु-अवदावि, दीवंवि न आवावंवेव अवव अवेवावावावविवि आव। [विविदुवुवदेवि तु आवव, अवदेवावा दुविंवावावे अव अवीवाविवाद्। पुवा अवा अवव अवावेवावि वेवुवंवं न अव,अवा वुविवं आवं दीदीव अवं अवुव अवावव अवावविवदिव, दीवं आवावव् अवदेवावाद्यावं अवावाव वुवावविवि अवावावावुवदेवा]। अवावाववव-विवावी आव, वुवेवुवेवावुवंवं आवविवववविविवदेवावावविवावंवव्वावव, वेवावव्यावावावेवावुवि अवा वुवावीवि अवदी अवंव अविवाविवाव, अवे: अविं पुवः शेवावादीवाव आवाविवावा दीवावव्वं अवदे वि दीवाव्। अवावा वेवव्।

(११) अवविवि।—अवव्यावावा अवावव्वव आवावदेव विवेवे अवंवविवव्।

नवम, शान्तरसः,—

"निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः॥

[नवम]

यथा,—

"अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव! शिव! शिवेति प्रलपतः॥" (१०)

[वैरा० शत०]

दशमरसः,—

"किंचिच्चमत्कारितया वत्सलश्च रसं विदुः॥"

[वत्सल]

मदः, धर्मोद्दामादिना सम्यक्संस्कृता धृतिः, यद्वाऽऽद्यादेवादिना मनःक्षेपः चमत्कारः, निद्रागतश्च विषयानुभवः सुप्तं, निन्दादिभिर्दुर्वैरनिर्यातनमनिष्टः चमर्षः, भयादिना हेतुना धर्माऽऽद्याकारगोपनम् अवहित्थं, भ्रांतिमात्मांतुसरत्वादिनाऽर्थं-निर्धारणं मतिः। चमत्कृतम्।

---

(१०) अहाविति।—अही वा—सर्पे वा, हारे—मुक्तादिरचितकण्ठाभरणे वा, कुसुमशयने—पुष्पशय्यायां वा, दृषदि—पाषाणे वा, मणौ—रत्नादिरत्ने वा, लोष्टे—मृत्पिण्डे वा, बलवति रिपौ—बली वा, दुर्बले वा, सुहृदि—मित्रे वा, स्त्रैणे—स्त्रिया वा, (स्त्रीमात्रं वार्थे चायम्)। तृणे—मुखे मूर्खादावज्ञेयेऽधमेऽविद्वत्तरेऽपि अविज्ञाते, अविज्ञातादिरूपाभावेन निर्विशेषेति यावत्, इदं—दृश्यं, प्रपञ्चमिति यावत्, तत्र समदृशः—तुल्यदृष्टेः, इत्थं—पूर्वोक्तरीत्या, वस्तुनि—कार्ये, शिव शिव शिवेति प्रलपतः,—सदानन्दं ब्रह्म सत्यं, शिवं मङ्गलं—सत्यम्। तत्र चरितार्थतायां विधायकेन इदंभावाभावविचारः, तत्र यदि तत्-तदंशस्मृत्यभावः, इदंभावाभावतो ज्ञानाभावः, तदा, चरितार्थतायां विधेर्व्यापारस्य तत्तदंशे ज्ञानस्य चावश्यकत्वात् तदंशे ज्ञानं कार्यम्। विधांशे इत्यर्थः।

६८।,—"६८१६ भाषा ६८४०१६ ४८०
६८० ८८०४०४८४४ ४४६४।
४०१६ ८४४ ४८८४४१६४४
४४६६६ ६८ ८४४ ४०१६ ०४४८ ॥" (१८) [२०]

"४८ ४४६४४८४४ ४४४: ८४४४४४ ।
८ ४८८४४४८४४४४४ ४६ ४४: ॥"

४४। ६४०१६४८ (२१ ६०) "६४०१४४४" ६४४१६४४ ६४४४४४८ ४४४४४४४४४४ ४४४४४४४४४४४४ ४४ ४४४४८ । ४४४ ४४४४४४४४ ४४४४४४ ।

"४४४४४ ४४४४४४-४४४ ४४४ ४४ ४४४: ।"

४४४ —४४४४, ४४४४ , —४४४४४, ४४४४४ —४४४४४४४४४४ ४४, ४४४४४४४४४ , ४४ ४४४४ ४४४ ४४४४ । ४४४,—

"४४४४४४ ४४४४४४४४४४४४ ४४४४ ४४४४४ ४४४४ ४४४४४४४४४४४४४ ।

(१८) ४४४१ ८ ।—४ ४४४८ ,—४४४ , ४४ ४४४ ,—४४४४—४४४४४ , ४४४४४ ४'४४—४४४४ ४४ ४४ , ४४ ४४ ४४४—४४४४ ४४ , ४४४४—४४४४४४४४४४४४४

दिष्ट्यैरिन्द्रजिदद्य लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं संश्रितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि। राक्षसपतेः क्षत्ता च कण्ठाटवी॥"(१९)

[वालरामायणं नाटकम्। १० अङ्क० ४० श्लोकः]

अत्र अनुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थपादे नायको राम एवार्थप्रत्या प्रतीयते, स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतयागूढः क्षत इति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वमपेक्षितम्।

चित्रकाव्यमाह,—

"व्यङ्ग्यार्थहीनं काव्यं यत् तत्तु चित्रमिति स्मृतम्॥"

चित्रमिति—गुणालङ्कारयुक्तं, व्यङ्ग्यार्थहीनं—स्फुटप्रतीयमानव्यङ्ग्यार्थरहितम्; तच्च यथा काव्यमुच्यते।

तच्च भेदद्वयात्—

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम्।"

यत्र वाच्यात् शब्दस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं, तत् शब्दचित्रम्। यथा,—

"कृत्वत्पक्षकुटीरकोटिघटनोत्कारवत्कोकक-
स्तम्भाडम्बरमूलमोकुलिकुल क्रोडावतोऽयं गिरिः।

दार्थ क्रीडा व्यवहारवत्। ह वर्णानि।—कृत्वत्पक्षे। पक्ष—पक्षिन् आदौ, पक्षि-दारवत्पक्षिणि,—दारवादारवत्पक्षवत्पक्षाः, दारवीत्। पक्ष मनुष्यो—मनुष्यः, दार—मनुष्ये इत्या—महाकायत्वेन, पक्षि [पक्षयोर्ये मनो] वाद्य यथा दारवि—पक्षे दारु दारवेन च क्रीडा क्रीडारि,—पक्षवादारवेन, दारव,—दारवीत, पक्ष दिशे,—पक्षवत्केन्द्रिय, पक्षवत्पक्षे इत्यनेन क्रीडा-वत्—पक्षवत्, पक्षिण,—दारवि, विषय इत्यः; पक्ष केनापि—मनुष्ये, दारवत्व,—दारवत्व, पक्षवटी—पक्षवत्, इत्या—विद्या च। अनुपेक्ष दारव-क्रीडावत्पक्षवत्व पक्षिविद्या दारवीत्व इत्या पक्षि दारवा केनापीत्व महा विषय-त्रिपि भवत्। दारुपक्षवत्पक्षिण इत्यः।

[१०] कृत्वत्पक्षि।—कृत्वत्पक्षा—कृत्वत्पक्षः, कृत्वत्पक्षीय—कृत्वत्पक्षीय-

एतस्मिन् प्रथमाक्षिणो पथकसाधुर्दलिता कुक्षिने
दृष्टस्मिन् पुरादक्षलसहस्रमेषु कुर्वोलिका: ६" (२०) [८० ७०]

यत्र प्रथमात् चाक्षार्थक्ष प्राधान्येन प्रथमाक्षिणं, सदुपाक्षि-
विक्षम्। यदा,—

"ये दृष्टिसाक्षदलिता एवि अस्य नाम
ओवाय पथकसहस्रसका खलाय ।।
ओवा: अदेव अधिकाक्षप्रथमोक्षसदा
ये आसना कुटिलमाक्षिव न सक्षस्मि ६" (२१)

इति आक्षस्तेक्ष नाम कुर्वोलिका।

आक्षस्तदाक्षात् ओवाक्षदाक्षा—वैक्षदाक्षा, ("अवैदक्षपूर्वपदात् आक्षदाक्षिन् ओवाक्ष" इत्यक्ष) दृक्षाय —यदाक्षेक्ष दक्षय ये ओवदा,—वैदृक्षिदेवा, ("वैक्षय ओवदाय कृते आक्षय यदाक्षदा" इत्यक्ष) ओवा यक्षाक्षदाक्षात्—दृक्ष दिवाक्षात् दृक्षाय—वैक्षदाक्षात् दि यदाक्षि, ओदृक्षिदृक्षाक्षि—आक्षदाक्षदृदा दक्षाक्षय, दृक्षाक्षा दैक्षदा दृक्षाक्षि, यदृक्षदाक्षिदाक्षदाक्षिदाक्षदाक्षिक्ष आक्षदा दक्षिदा अक्ष दि यदाक्षदाक्षदाक्षि यदृक्षाक्षदे, यदा—दृक्षिदाक्षे दक्षदे, ओवाक्षदा, —ओवा,—यदाक्षिदा यक्ष दक्षाक्षि ओवाक्षदा, य यद दक्षि [यदाक्षिदाक्षा आक्षिय] ओवाक्ष आक्ष दिवि, दृक्षाक्षे दक्षि वैक्ष । दक्षाक्षद्—दिवदे, दक्षदाक्षद्—दक्षदाक्ष दक्षदाक्षा, दक्षदाक्षिदा—यदाक्षदा. ("दक्षदाक्षिदिक्षाक्षदाक्षि दिक्षाक्षदाक्षदाक्ष दक्षदाक्षदाक्षदा

अथ द्रव्यकर्मभेदेन काव्यविभागः,—

तत्र द्रव्यमनिर्णीतप्रकृतिविशेषेण काव्यस्य भेदकत्वम्

पक्षद्वैविध्यप्रयोजकभेदेन भेदकत्वमाह,—

"द्रव्यपक्षद्वयत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।"

(विश्वनाथ

द्रव्यलक्षणम्,—

"द्रव्यं ततोऽभिधेयं तद्रूपाऽऽरोपात्तु रूपकम् ॥"

(विश्वनाथ

अभिधेयम्—अभिधयोक्तं, तच्च द्रव्यं काव्यं, [illegible]

रामाऽऽदिवत्कथाऽऽरोपाद्रूपकमिति च व्यवहरन्ति ।

अभिधेयस्य काव्यस्य भेदाय लक्षणम्,—

"अर्थैरभिधयोऽप्याऽनुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा

[illegible] करोति इति ; कृ—अनट्, अकार, दीर्घ —अना, [illegible] स्त्रीत्व टाप्, अनुकार, अनुकारोऽस्य अस्ति, अस्य वा अनुकार—अर्श आदित्वात् अच् वा अनुकारः, अभिधया [illegible] अनुकारः, अभिधयानुकारः, अभिधयानुकारोऽपि, अभिधयानुकारोऽपि, अभिधयानुकारोऽपि

...

...

...

...

"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्द्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः॥
सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम्।
पञ्चाधिका दशपरास्तस्यावस्थाः परिकीर्त्तिताः॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायकोऽमतः॥

---

* "स्यादौ कथामुखं कुर्यात् सूचेत्कं चूलिकाऽपि वा।
दृश्यैरङ्कमुखैरङ्कं विष्कम्भप्रवेशकौ तथा॥"

---

(१) नाटकलक्षणं।—नाटं—नाट्यं नाट्यानां समूहः इति वा, तत्—नाट्यं यत्र नाटकं, तत्र यत्र लक्षणं,—तत्तस्मिन् नाटके लक्षणम्, तत्तस्य—पुंसः, विधानं,—"तस्य तस्मिन्नित्यस्य विधानं यत्र" इति बहुव्रीहिः नाटकस्य पुंसः, इति,—तस्य, नाटकस्य इदं तस्येति तस्यार्थे नाटकमिति,—तस्मिन्नित्यर्थे, इति, तस्य इदं तस्य सत्त्वमिति,—तस्मादुत्पत्तिः इति, तस्मिन् इत्यस्मिन्नर्थे,—नाटकादिभ्यः, ठञ्—नाटकिकः, नाटके, साधुः। तस्य—नाटके, तथा,,इत्यस्य इदमिति,—तस्यार्थः,तस्य इदमित्यस्य, नाटकं,—नाटकस्य लक्षणं, इत्यस्य, तथा,—इदमः ; नाटकं, नाटकं, नाटकं, नाटकं, नाटकमिति तस्यार्थः। तस्य,—ठक्, नाटकं, तस्मिन् तस्य नाटकम्, तस्य नाटकिकः इति,—ठक्

राजपेयः,—दुष्मन्ताऽऽदयः. दिव्यः,—श्रीकृष्णाऽऽदिः. दिव्यादिव्यः,—यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी। यथा,—श्रीरामचन्द्रः। निर्वहणे—पञ्चसु सन्धौ।

प्रहसनलक्षणम्,—

"भवेत् प्रहसने हास्यं निष्पानां कविकल्पितम्।
वृत्तौ वास्तरसौ नात्र विष्कम्भकप्रवेशकौ॥" (घ)

यथा,—प्रसन्नतिलक-हास्यार्णव-कौतुकसर्वस्वाऽऽदि।

नाटिकालक्षणम्,—

"नाटिका कुसुमश्रीका स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः॥
स्याद्दक्षःपुरसम्बन्धा मन्त्रीतव्यापृताऽथवा।
नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा॥
सम्भवेत्तत्र नेतार्ऽन्या देव्याद्यासीत् सहितः।
देवी पुनर्भवेत् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥
पदे पदे मानवती तदीयः सङ्गमो द्वयोः।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी तस्य-विमर्शाः सन्धयः पुनः॥" (ङ)

विमर्शः,—चतुर्थः सन्धिः। यथा,—रत्नावल्यादिः।

(घ) भवेदिति।—प्रहसने—प्रहास्ये रूपके, निष्पानां—सिद्धानां, कविकल्पितं—कविना कल्पितं—रचितं, वृत्तौ—प्रवृत्तौ, वास्तरसौ—हास्यरसप्रधानौ, विष्कम्भकप्रवेशकौ—विष्कम्भकश्च प्रवेशकश्च विष्कम्भकप्रवेशकौ—विष्कम्भकप्रवेशकौ, न, न स्तः इति शेषः।

(ङ) नाटिकेति।—कुसुमश्रीका—कुसुमं श्रीः शोभा यस्याः सा, स्त्रीप्राया—स्त्रीबहुला, चतुरङ्किका—चतस्रोऽङ्का यस्यां सा, प्रख्यातः—प्रसिद्धः, धीरललितः,—"धीरललितो नृपः" इति भरतोक्तेः, दक्षःपुरसम्बन्धा—दक्षपुरसम्बन्धवती, दक्षपुरसम्बन्धिनी वा, मन्त्रीतव्यापृता—मन्त्रिणा व्यापृता, मन्त्रिव्यापृता वा, नवानुरागा—नवः अनुरागो यस्याः सा, नवीनानुरागवती इत्यर्थः, ("नवो नवीनेऽभिनवे" इत्यमरः), कन्या—नायिका, तस्याः,—नायिकायाः, सम्भवेत्—स्यात्, नेतृ, अन्या—अपरा, देव्याद्यासीत्—देवी आदिर्यस्याः सा, देवी,—प्रधानमहिषी, सहितः—युक्तः, पुनर्भवेत्—स्यात्, ज्येष्ठा—प्रधाना, प्रगल्भा—वयसा वचनेन च प्रौढा, नृपवंशजा—राजकुलोद्भवा, पदे पदे—प्रतिपदं, मानवतीं—मानिनीं, तदीयः—तस्याः नायिकायाः, सङ्गमः—मिलनं, द्वयोः—नायकनायिकयोः, वृत्तिः—रचना, स्यात्—भवेत्, कौशिकी—कौशिकीनाम्नी, तस्य—नाटिकायाः, विमर्शाः—विमर्शनामकाः, सन्धयः—सन्धिसंज्ञकाः, पुनः,—"तत्र द्वयोरर्थयोर्द्वयोर्वा प्रकृतयोः प्रारम्भयत्नयोः

दशरूपकम्,—

"प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः।
नानाविधानसंयुक्तो बीजसंहतिमान् न च॥
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्नातिप्रकटपद्यवान्।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधात् विनिर्मितः॥
नातिकदिननिर्वर्त्त्य-कथया सम्प्रयोजितः।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा॥
वधयुद्धविवाहाद्यैर्वर्जितो नातिविस्तरः।
देशोपरिजनाऽऽदीनां प्रत्यक्षचरितैर्युतः॥
अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः॥"(१)

दीपकम्,—

"समाप्तनायकाङ्के दिव्यमानुषसंश्रयम्।
द्योटक नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम्॥"

यथा,—विक्रमोर्वशी।

(१) दशरूपकमिति।—दर्शं—दशरूपकाभिधानम्, नेतृ,—नायकः, चरितं यस्य सोक्तिः, रसेन तथा भावेन च—देवताऽऽदिविषयरत्यादिना, बहुभिः दर्शने—"बहवोऽपि प्रधानानि दशाऽऽदिविषया यदि। बहुत्वमेषां सर्वेषु तथाप्येकोऽङ्गिनीष्यते॥" इति, बहुकार्य्यैः,—उक्तीति यदि भावः नानाविधानेः,—विविधानुभावैः, नानाविधभावाभिनिवेशैः, बीजसंहतिमान्,—बीजं,—अङ्कुरः यदि भावः, बीजस्य—मूलीभूतभावविशेषस्य, संहतिः,—संघातः, विशेषः यस्य, सः तथाभूतैरपि सम्बन्धैः, न, बीजसंहतिमान् यस्य; बहुभिः,—अतिविस्तीर्णैः विषयैः, कार्य्यैः,—भावैः, न युक्तः, नातिप्रकटपद्यवान्—नातिप्रकटपद्यवत्त्वमस्ति यस्य, आवश्यकानाम्—परम्परा-

दीप्तः। कार्योऽसौ बहुपूर्वेषु भावेषु स्यात् प्रधानवत्।" दशरूपकटीका। यस्य,—मुख, निर्वर्त्त्य,—सङ्घटनीयः, देवः नायकः, तस्य विषयोऽवस्थितिः; द्योतः इत्यर्थः, यत्र तत्रेति शेषः।

प्रहसनलक्षणम्,—

"कान्तं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत्।
तद्दाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम्॥" (१२)

सूत्रभृत्—सूत्रधारः। यथा,—

"आस्वादितप्रकटनिर्भरचन्द्रहासः
प्रांशुः शरत्समय एव विजृम्भकान्तिः।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतवस्तुशोभः॥" (१३)

ततो रामस्य प्रवेशः।

प्रकरणलक्षणम्,—

"यत्रान्यस्मिन् समावेश्य काव्यमन्यत् प्रसाध्यते।
परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः॥"(१४)

(१२) कान्तमिति।—प्रहसनम्—प्रवर्तितम्, कान्तं—सुन्दरं, प्रवृत्तमाश्रित्य—प्रवर्तितं, वर्णयेत्—वर्णयेत्, तत्—तस्मात्कारणात्, प्रवृत्तकम्—प्रवृत्तकं, भवति—भवेत्, तत्—तस्मात्कारणात्, प्रवृत्तकस्य—प्रवृत्तकस्य, तद्दाश्रयस्य—तद्दाश्रयः—तद्दाश्रयः—तद्दाश्रयः

कथादेश—आदरप्रदर्शनार्थ। यदा,—अभिप्रायप्रदर्शने (१६) प्रत्यायनार्थं यत्किञ्चित् प्रकल्पनमिव्यवसायेन।

उदाहरणम्,—

"पताकाख्यानकं दोष्णं भुविचार्य्येव पत्नुनि।"

दोष्ण—दोष्णे, पत्नुनि—दयितायै।

अन्यदप्युदाहरणम्,—

"एतार्थं विन्यसेऽन्यस्मिन् तादोन्योऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन पताकाख्यानकन्तु तत्॥"

यत्र एतस्मिन् विषये विन्यसे तत्प्रसङ्गः अपरोऽर्थः आगन्तुकेन भावेन द्योत्यते, तत् पताकाख्यानकम्। यथा रत्नावल्यां,—

"राज। अहं णिउणवअणा दक्खवि पहुणेव॥ (विचिन्त्य सवैदम्)—
एदं हि ते अक्खोविअमअणकिलिंतणअणो:
अवाअच्छा सव्वी वहुवि वहुलच्छन्दअरः।
एदं अण्णे वाहु णिज्जिअसहो मोत्तिअवरः
किमच्छा ण देव? वहि परमसङ्गम्मु विरहः॥ (१६)

दयिते, तादर्थ्ये, यत्नार्थे—आदरप्रदर्शने, यत्न यत्रार्थे प्रयत्नार्थे—प्रयत्नार्थे, दूर्वं,—विचार्य, तत् यावत् यत्किञ्चित् प्रकल्पनम्।

(१६) अभिप्रायप्रदर्शने यथा,—"प्रणामं दोष्णैव प्रापिता प्रकृतं हरः। तेन चार्द्धं दृशन्त आरब्धवानिति" अत्र वृषभध्वजप्रणामप्रयोजनरूपेण अभिप्रेत आरब्धवृषाङ्क आगमनो दोष्णैव प्रकाशनरूप आर्थे विचार्यमाणे इति द्योत्यम्।

(१६) प्रत्यायनेति।—(अत्र "अन्य" इति पताकाख्यानेन प्रकृतेन प्रकृतः परः आर्थः) तत्—दोषा, विन्य—यदि, अन्यो,—दो, इदं प्रकरणं,—तेनेदं, अन्यत्—प्रकरणान्तरभूतविषयम्, विन्यसे तिष्ठतीति यावत्, तत्र,—दोषायां, अन्यो—प्रकृतप्रकरण, अर्थः, वस्तु—प्रतीतः, प्रयुज्यते,—प्रयुक्तः, पताकाख्य,—

प्रतिहारी [सस्मितम्]। देव! उवट्ठिदो। (१७)

राजा। अयि! कः?

प्रतीहारी। आसन्नपरिचारओ देवस्स दुम्मुहो।" (१८)

अत्र दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थे चिन्तिते, सीताविरहरूपार्थः सूचितः।

यथा वा वेण्याम्,—

"पर्य्यांसमेव करभोरु! ममोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनेन कथिते, [सस्मितम् सकटाक्षम्. सकुतो]। "देव! भग्नं सन्नद्धम्" इत्यनेन वायुना रथकेतनभङ्गरूपार्थे चिन्तिते, भीमेन दुर्योधनोरु भङ्गरूपार्थः सूचितः। (१८)

स्थितस्यदनरक्षार्थमेव सुयोधनेन चलतः प्रतीहारार्थं इति भावः; यद्वा, उपस्थित इति शेषः, अर्थ वाह —सुत, चला इति शेषः, विस्मितस्वरः,—विस्मितवान् सन्नेति शब्दाध्याहारः, सीतास्वयंवरे धनुषः, सीतास्वयंवरः धनुषः, सीतास्वयंवरः,—सुवाक्यात्, धनुषोत्तोलनरूपः; यद्वा,—सीतायाः, यिं—वस्तु, न शेषः;—विस्मितस्वरः, आदिति शेषः, यदि तु धनुषैव शेषः इत्यर्थः, तु—किन्तु, यदि विरतः,—विरोधे, यद्वा इति शेषः, धनुः—धनुषम्, चलतः,—तु वहतः, न आदिति शेषः; विरतः यद्वा दुष्टः इत्यर्थः। ["यदि धनुषश्चलतस्तु विरतः "इत्यत्र "यदि धनुषश्चलतो न विरतः" इति पाठे—: यदि पुनः,—यदि तु, विरतः चलतः, न, आदिति शेषः]। विस्मरितो इत्यत्र।

(१७) उवट्ठिदो।—["देव! उपस्थितः" इति सं]। विरत इति शेषः। अत्र "उवट्ठिदो" इत्यनेन दुर्मुखोपस्थितिरूपेऽर्थे चिन्तिते "विरतः" इत्यनन्तरमेव धनुषः चलनचिन्तनेन सीतास्वयंवरविरहरूपस्यार्थस्य सूचनात् वक्रोक्त्यलङ्कारस्य शोभनम्।

(१८) आसन्नपरिचारओ इति।—["आसन्नपरिचारकः देवस्य दुर्मुखः" इति सं]। परिचरति—सेवते इति परिचारकः; आसन्नः,—यदा उपस्थितः, स चासौ परिचारकश्चेति तथोक्तः।

(१८) उदाहरणान्तरं दर्शयति, यथा वेति।—अत्र "मनोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनोक्तिसमनन्तरमेव सकुतुकेन सस्मितं "भग्नं सन्नद्धम्" इति रथकेतनभङ्गरूपे अर्थे चिन्तिते चलचिन्तनेन दुर्योधनोरुभङ्गरूपार्थसूचनात् वक्रोक्त्यलङ्कारः शोभनम्। एतमेव दृढयितुमाह यथा,—"यावत्कः।—यदि यावत् दुरात्मा रावणः

अर्थोपक्षेपके।—

यत्तु युद्धप्रघाऽऽदिकमन्यत्रानुचितमङ्केष्वदर्शनीयं, तत् सर्वमर्थोपक्षेपके (२०) विष्कम्भकाऽऽदिभिः सूच्यते। आदिपदेन प्रवेशकाङ्कावतारादयो गृह्यन्ते।

विष्कम्भक प्रवेशक प्रमाण।—

"हस्तवर्त्तिप्यमाणानां क्षयाऽंशानां निदर्शकः।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥"(२१)

हस्तवर्त्तिप्यमाणानाम्—अतीतानां भाविनाञ्च, निदर्शकः,—सूचकः, मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः। यथा,—रत्नावल्यां प्रथमाङ्कादौ, अभिज्ञानशकुन्तले च चतुर्थाङ्कादौ।

* "मध्यपात्रप्रयोजितः" इत्यत्र "चादावङ्कस्य दर्शितः" इति दर्पणे पाठः।

शब्देन ? विद्या।—चक्र वहोरो"। चक्रव—"राचव।—यदि नाम दुरात्मा रावणस्तु—। दोवारिक।—[उपसृत्य]। जेदु जेदु"। पुनश्च—"राचव.।—अधिकमात्मं श्रव्य कार्य। दोवारिक.।—चवहो" इत्यादिना चक्रवाकेन राचवप्रवोरत्नचक्रवय चाचवविजयस्य च प्रस्तुतस्य सूचनात् विष्कम्भकाऽयम्, एवं सूचीभिः अन्यत्। अभिज्ञान शकुन्तले तु—इदं प्रवेशकाङ्कावतारादीनां वैदिकत्वम्, प्रथमाङ्के चाचवप्रवेशानन्तरं प्रस्तुतस्य रावणप्रवोरत्नचक्रवय सूचनत्वा "चहोरो" इत्यस्य, तथा चतुर्थाङ्के रावणप्रवेशानन्तरं प्रस्तुतस्य चाचवविजयस्य सूचनत्वा "जेदु जेदु" इत्यस्य च सूचकाऽभिधानात्। यदुक्तं,—"अस्य प्रस्तुतस्यैव अभिधेयं सूचयेत्" इति।

(२०) अर्थोपक्षेपके,—सूचकेत्यर्थः, आदिपदेनेत्यर्थः इति यावत्।

(२१) हस्तेति।—हस्तवर्त्तिनाम्—अतीतानां, वर्त्तिष्यमाणानां—अविष्यतां, क्षयाऽंशानां—क्षयविभागानां, निदर्शकः,—सूचकः, सङ्क्षिप्तः,—सङ्केपेणोक्तः, अर्थः,—प्रयोजनं यस्मिन् सः प्रयोजनः, मध्येन—मध्यविधेन, न द्वयोरेन न चीत्येति यावत्, मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां—नटाभ्यां, प्रयोजितः,—अभिनीतः, विष्कम्भ इति शेषः, विष्कम्भः, उच्यते इति शेषः।

प्रवेशकलक्षणम्,—

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥" (२२)

[त्रिपदाद्]

अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्कद्वयान्तरिति प्रथमाङ्के ऽस्य प्रतिषेधः। यथा,—वेण्यां द्वितीयाङ्कादौ।

अङ्कावतारलक्षणम्,—

"अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः॥" (२३)

यथा,—अभिज्ञानशाकुन्तले षष्ठमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्क तदङ्कस्य अङ्कविशेष इवावतीर्णः।

गर्भाङ्कलक्षणोक्तविष्कम्भकमुखं दर्शयति,—

"अल्पैरेकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति।" (२४)

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाऽंशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः।

---

(२२) प्रवेशक इति।—अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्कद्वयान्त,—अङ्कद्वयानन्तरे इत्यर्थः, नीचपात्रेण प्रयोजित,—अभिनीतः, अवशिष्टमाह इति शेषः, अथ विशेष,—इत्थंलक्षणलक्षितोऽङ्कावतारश्च ..दिश, विष्कम्भके यथा—विष्कम्भकलक्षणम्, अङ्क इत्यभिधेयं शेषः।

(२३) अङ्कान्ते इति।—अङ्क—परिच्छेदकः, अन्ते—अवसाने, पात्रैः,—नटैः, सूचित,—कथितः, तदङ्क—तस्य अङ्कस्य, अविभागत,—विभागो विच्छेदः, न न अवतीति अविभागः अङ्कः, अविच्छेदात्तस्मात्, अवतरति—न दृश्यते, अङ्कः, अवतरति—अवतीर्णः, इत्य अङ्कावतार इति सूत्र।

(२४) अल्पैरिति।—अथ अर्थ—प्रयोजनेन इति, अन्वये—अन्वे, सति—सत्यां, एकेन—अवान्तरेण, एकेन—प्रयोजनेन, सम्बन्ध,—युक्तः, इति, सन्धिः इति शेषः।

सङ्केताङ्कः विवरणम्।—

"मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ॥"

मुखलक्षणम्,—

• "यत्र बीजसमुत्पत्तिस्तन्मुखं परिकीर्त्तितम्।" (ख) [विवरणम्]

यथा,—प्रभिज्ञानशकुन्तले प्रथमाङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः परस्परानुरागरूपस्य बीजस्य उत्पत्तिः।

प्रतिमुखलक्षणम्,—

"तस्यालक्ष्यस्य बीजस्य प्रतिमुखं भवेत्।" (ङ) [लक्षणम्]

तस्य—बीजस्य। यथा,—तत्रैव द्वितीयेऽङ्के दुष्यन्तानुरागस्य नातिपरिस्फुटप्रकाशः।

गर्भलक्षणम्,—

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञातान्वेषणवान् मुहुः॥" (च) [विवरणम्]

यथा,—तत्रैव तृतीयेऽङ्के उभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः, मुहुरन्वेषणं, शकुन्तलाप्रत्याख्यानादिना ज्ञातस्य।

(ख) यत्रेति।—यत्र—यस्मिन्, बीजस्य—"तत्समासे बहुव्रीहे बहुधा वस्तु निदर्शनम्। यथाकथञ्चन यत्रैव बीजं तत्रैव बीजिनं॥" इत्युक्तलक्षणस्य, बीजस्य,—बहुधा, तस्य मुखस्य—तदाख्यसन्धिविशेषस्य, परिकीर्त्तितम्। यथा—प्रभिज्ञान-शकुन्तले प्रथमाङ्कस्य दुष्यन्तशकुन्तलयोः यत्र यस्मिन् शकुन्तलादर्शनेन तदनुराग-रूपस्य बीजस्योत्पत्तिरुक्तम्।

(ङ) तस्यालक्ष्यस्य इति।—तस्य—मुखस्य यस्य, तस्यालक्ष्यस्य इव—विवक्षाऽभावेन लक्ष्यस्य,—बहुधैव, विवक्षया वा लक्ष्यस्य,—बहुधैव इत्यर्थः, बीजस्य,—उत्तरस्य, प्रतिमुखं इति नाम्नः, प्रतिमुखं भवेत्।

(च) फलेति।—फलस्य—प्रभिलषितविशेषस्य वस्तुनः, यः प्रधानोपायः तस्य, विशेषस्य—उपायस्यैव, प्रागुद्दिष्टस्य—पूर्वमुद्दिष्टस्य, मुखलक्षणेऽभिहितस्येति शेषः, यत्र—यस्मिन् सन्धौ, इत्यर्थः,—पुनः पुनः, ज्ञातान्वेषणवान् बहुधा,—ज्ञातस्य अनुसन्धानं, यस्मिन् सः।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥
नगरार्णवशैलर्तु-चन्द्रसूर्य्योऽदिवर्णनैः।
अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्॥
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः।
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्॥
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति॥"(रु॰

यथा,—रामायण-रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधचरिताऽदि।

निर्वर्ण॰, सह तादृश, सत्यवाचमिति भाव, सदाश्रयं, सह सदर्थं—सदाश्रयं तत्रेति। चतुर्वर्गफलोपेतं—धर्मार्थकामोक्षफलसहितं, चतुरोदात्तनायकं—धीरोदात्तनायकसहितं, नगरेति।—नगरं—पुरं, अर्णवं—समुद्रं, शैलं—पर्वतं, ऋतुं—षड्ऋतुं, चन्द्रं—सोमं, सूर्य्यं—रविं, आदिशब्देन नदीविवाहोद्यानजलक्रीडादीनां, तेषां वर्णनैः—तत्तद्वर्णनैः, अलङ्कृतं—सहितं, असङ्क्षिप्तं—अविरलं, रसभावनिरन्तरं—शृङ्गारादिरसैः, स्थायिव्यभिचारिभावैश्च निरन्तरं, सर्गैरिति।—सर्गैः—अध्यायैः, अनतिविस्तीर्णैः—अनतिदीर्घैः, श्रव्यवृत्तैः—श्रवणसुखदैः, सुसन्धिभिः—सुष्ठु सन्धिर्येषु तैः, सर्वत्र—सर्गेषु, भिन्नवृत्तान्तैः—भिन्नः—पृथग्भूतः, वृत्तान्तः—कथा येषां तैः; यथा वृत्तं, तथा वृत्तान्तः—सर्गपरिच्छेदः, तैः, लोकरञ्जकं—लोकानुरञ्जकं, काव्यं—महाकाव्यं, कल्पान्तरस्थायि—यावत्कल्पस्थायि, जायते इत्यन्वयः।

[illegible]—

"खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च।"

यथा—मेघदूतादि।

[illegible]—

"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं, तद्वदन्तु कथाऽऽख्यया:।"(२८)

यथा—कादम्बर्यादि।

[illegible]—

"गद्यपद्यमयं मिश्रं चम्पूरित्यभिधीयते।"

यद्यपि[illegible]कादम्बर्यादि[illegible]तथापि[illegible]।

[illegible]

(२८) [illegible]—[illegible]

[illegible]

दोषकर्षं सङ्क्षेपाह,—

काव्यापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदपदांशवाक्यार्थ-रसानां दूषणेन हि ॥

ये खलु पदप्रकारमाऽऽदिदूषणद्वारेण काव्यस्यापकर्षं सृजन्ति, ते नाम दोषनामानो भवन्ति । ते पुनः पद-पदांश-वाक्य-अर्थ-रसदूषणद्वारेण काव्यं दूषयन्तीति प्रयमतः पञ्चविधाः । तत्र,—

पदप्रकारका दोषाः,—

निरर्थकाप्रसमर्थत्वे च्युतसंस्कृतित्वञ्च पदगतानामेव ।

निरर्थकत्वम्—अर्थहीनत्वम् । यथा,—'च, वा, हा'ऽऽदीनि इत्तपूरणमात्रप्रयोजनानि रामायणाऽऽदिषु बाहुल्येन दृश्यानि ।

असमर्थत्वं—तदर्थं पठितमपि तस्य अवाचकत्वम् । यथा,—"कुम्भं हन्ति सगोदरी" इत्यत्र हन्तीति * गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् ।

च्युतसंस्कारत्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम् । यथा,—

"गाण्डीवी कनकगिरिनिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विपमविलोचनस्य वक्षः ॥" (१) [किरातार्जुनीय

"आङो यमहनः" [१।३।२८ पा०] "स्वाङ्गकर्मकार्थ

* पदान्तरसहकारेण तु "वहति" इत्यादौ हन्तेर्गमनार्थत्वं भवत्येव ।

(१) गाण्डीवीति ।—गाण्डीव—सदाख्य धनुः यस्यासौ गाण्डीवी-अर्जुनः, ("अर्जुनस्तु गाण्डीवं गाण्डिवं पुनपुंसकम्" इत्यमरः) भुजाभ्यां बाहुभ्यां, विषमविलोचनस्य—विषमाणि—चक्षुरहितानि, लोचनानि यस्य तस्य-विलोचनस्य, विलोचनशब्दोऽयं, कनकगिरिनिभं—सुवर्णपर्वतसदृशं यथा तथा—यथास्यात् । आजघ्ने—आहतवान् । वक्षिणी इत्यर्थः ।

[पा० १।३।२८ सू० वा०] इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य इमः स्थाङ्कर्मकस्याकर्मकस्य चाऽऽत्मनेपदे नियमितम्, इह तु तदुद्दिश्यनिति व्याकरणबलाद्दोषत्वात् श्रुतसंस्कारत्वम् ।

पदवाक्यगता दोषा:—

दुःश्रवानुचितार्थत्व ग्राम्यत्वं निहतार्थता ।
क्लिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिकारिता ॥
अविसृष्टविधेयांश-भाव: सन्दिग्धता तथा ।
पदवाक्याऽऽश्रिता दोषा:०पदांशेऽप्येषु केचन ॥(२)

दुःश्रवत्वं †—पदस्यवर्णसंहतया श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम् । पदगतं यथा,—

"वसुभि: सादरं सेवे पीयमानमिव वा मुहु: ।
सुधाऽऽसनेन्दुपूर्णोदा कार्त्तार्थ्ये समतां वदा ॥" (३)

अत्र कार्त्तार्थ्यमिति श्रुतिकटु: ।

* एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वे पददोष, पदानामेकाधिकानां सघातत्वे वाक्यदोष:, पदानां परिवर्त्तनेऽपि दोषस्य तादवस्थ्ये अर्थदोष: इत्याहु: ।

† "वक्तरि क्रोधधर्मयुक्ते तथा वाच्ये समुद्यते ।
रौद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दु:श्रवत्वं गुणो भवेत् ॥"[विश्वनाथ]

क्रमेणोदाहरणम्,—

"यो य: शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो य: पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भगय्यां मृतो वा ।

(२) पदांशे इति ।—यदु—निरवयवेषु तु पदावयवेषु वर्णेषु, पदैकदेशे प्रकृतिप्रत्ययविभागादौ, [illegible] दोषनिरूपणे इति भाव: ।

(३) वसुभिरिति ।—वसुभि:,—शिवै:, सुधाऽऽसनेन्दुपूर्णोदा—पूर्णहृद अमृतोपवेशनस्थान, कार्त्तार्थ्ये—कृतार्थता, पूर्णवस्तुनि वाचकत्वनिषेधे: । वसन् श्रुतिकटु । पदान्तरं प्रयुज्य ।

वाक्यगतं यथा,—

"सोऽध्येष वेदानखिलानवष्टभ्य पितृनतार्षीत् सममंस्त यज्ञैः।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च॥" (ङ)
[अभि०]

यो यस्तत्कर्मसाची चरति मयि रुषे यत्र यत्र प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तत्र स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥" (च)
[वेणी०]

अत्र कुपितो वक्ता।

(ङ) स इति।—स,—राजा दमयन्त, वेदान् चतुरः—चतुरवयवान्; विदुषः—ज्ञानान् इवानि—विद्वांसमिव, [अत्र उपमायां अंशावा वर्तते ति वा] इति तान्, ईदानिमर्थं, ("विद्वांसो विबुधाः सुराः" अमरः) अवष्टभ्य—अवलम्बितवान्; पितॄन्—अग्निष्वात्तादीन्, अतार्षीत्—आहवनीयादिभिः प्रीणितवान्, यज्ञैः—विहितयागादीन्, समंस्त—समाप्तं नीतवान्; षड्वर्गं—कामा—क्रोधादीनां, अरीं,—समूलं उन्मूलयेति—विशेषेण जितवान्; नीतौ—नीतिशास्त्रे, अरंस्त—रतवान्, यथावदीति शास्त्रकारैस्तदाचीदिभिः; विजेतेति पाठे, अरीन्—शत्रून्, समूलघातं—मूलघातसहितं यथा तथेत्यर्थः, न्यवधीत्—विद्धवान्। अत्र यमेकवान् "अवष्टभ्य" इत्यादीनां तु वचनाद्वाक्यगतं दृष्टान्तत्वं बोध्यम्। अवधीदिति पाठः।

(च) य इति।—यावानवयवेन षष्ठ्यन्तेन विग्रहे द्वौ चाक्षौ यस्य तस्मिन् मुखे चतुरस्रे अक्षिणी यस्य। वाक्यगतं, चतुरा—शोभनां मतिं, धी वः चतुरस्रधीः—निरवद्यबुद्धिकर्तॄन् ["चतुरचतुरस्र" इति पाठे,—चतुरा एव चतुरस्रं यस्य स, चतुरानवद्यकार इत्यर्थः.] मां विमर्शिं—वर्तते, चाक्षुषयोः—दृष्टिदर्शने, यः प्रियः,—वाक्यः, अधिकरणं,—पुरा, पौरुः, ज्ञानिनो वैमर्शः, तं—विद्वांसं, मन्युमन्तं—अमर्षं, यतः, लाक्षारक्तरञ्जित इत्यर्थः, धी वः सन्ति चक्षूंषि—सन्तिद्वयवचनयोगे भावे, चाक्षी—चाक्षात् दृष्टा, इत्यादि वक्ष्यीकारार्थं यावानवयवेन चक्षुरादीन इव स्थित इत्यर्थः, मयि रुषे—सङ्ग्रामव्यापारे इत्यर्थः, चरति—विहरति सति, यत्र यत्र प्रतीपः,—प्रतिकूलः, प्रतिरोधमाचरिष्यतीति भावः, क्रोधेन—विद्वत्तिरस्कारजनितेन रोषेण भावः, अन्धः,—तत्तत्कार्यसंपादविवेकशून्यः सन्, तस्य—राज्ञः, जगताम् चराचराणां—वनचराणि, चक्षुरादीन्द्रियाणि तत्तत्संज्ञापीत्यर्थः, इह—रणभूमौ, स्वयं स्वयमेव

पदांशेऽप्येतत्, यथा,—

"तदच्छ मिहेर कुरु देवकार्यम्" इत्यत्र "हेर" इति पदांशं दुष्टमाहुः।

अनुचितार्थत्वं (६) पदगतं यथा,—

"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो
रणाग्रमेषे पशुतामुपागताः॥" (६)

अत्र पशुपद ज्ञातव्यम् (७) अभिव्यक्तोऽनुचितार्थम्।

अहृतं वाक्यं यथा,—

"सदर्णप्रकटविवर्णसप्तवाणो-
नाथोऽभिव्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः।

---

(५) अनुचितार्थत्वम्—अनुचितार्थत्वम्।

(६) तपस्विभिरिति।—तपस्विभि,—चान्द्रायणादिरूपतपश्चरणवद्भिः अन्यैः,—अति,—सुचिरेण—सुदीर्घकालेन, अतिदीर्घकालिकतपश्चरणेनेति भाव, लभ्यते—प्राप्यते, इति,—आश्रिते अर्थे, प्रयत्नत,—बहुप्रकारेणेत्यर्थे, सा च—अति, इष्यते—आस्थीयते रणाग्रमेषे—युद्धाग्रभागप्राप्तेरवसरे, यतात्—यतनादिति भाव, प्रयान्ति,—यान्ति, निहता इति भाव, अत्र यत्र इत्यस्मिन्,—लोकेऽस्मिन्, वीरा इति शेष, ता अति—अत्यन्तमित्यर्थ, आशु—शीघ्रं, इत्यर्थ—इच्छन्ति। अनुचितमिति भाव।

(७) ज्ञातव्यमिति।—ज्ञातव्ये—ज्ञेयं, यद्यपि हि रणाग्रभागप्राप्तेः यतनशीलाः एव, तथापि वीराणां स्वाभाविकसिद्धात् यतनशीलत्वात् यतनशीलत्वमनुचितमिति भाव।

इति भाव, अत्र यत्र यत्र पदम्,—यतनं, अस्मिन् इत्यस्मिन् शेषः, तत् यतनं वीराणामनुचितमित्यर्थः। अत्र यतनपदस्य दुष्टत्वात् "यो यः यत्र विवर्णः" इत्यादिना दुष्टपदमस्मिन् दुष्टं इति बोध्यम्। अन्यत्र समम्।

(८) अवर्णेति।—अवर्णे—अन्यार्थे, ("अवर्णं, स्वरं, व्यञ्जनं वर्णं वर्णात् इत्यादि" अमरः) सदृश,—विषम,—विवर्णे,—अनिष्टार्थी ईदृशं वाक्यम्, यो वर्णः वर्णे-

वाक्यशेषप्रश्नम् ।

वाक्यशेष* (८)—शेषं शीघ्रं यत्र लिख्यते ।

यद्यथा यथा,—

"लिखं यत्र शोणितपत्रौ सप्तमे व्यन्तेऽहनि" । (९)

निर्याति स्फुरति सर्वं परःसहस्र-
व्यापन्नप्रबलसलालसाधनाधाम् ३" (ग) [इत्यादि]

शेषाणि मूढाक्षराणि पूर्वसूत्राणि ।

* वाक्यशेषं पत्रशोणितं मूत्रं । यथा अभिज्ञानशाकुन्तले,—"वाक्यं परिशेषे द्वारं गच्छति, यथा नो मानेष कुरेष वा ।" (ग) यत्र "मानेष" "कुरेष" इति पदे वाक्ये ।

---

(८) वाक्यशेषं ।—वाक्येन यत्रोक्तमवशिष्यते तत् इति, * तु वाक्यावयवस्यावयवशेषः तत्र वाक्यं यत्रावयवे समाप्तिं याति । वाक्य,—वाक्योपम, वाक्यावयव यत्र, तत्र वाक्य, इव शब्दोपमे वाक्यार्थ शब्दे, वाक्यवत्तायां वाक्य, तत् तद्वत्तायामेवोपचार इत्यत्र दीपकविधि सार्थ ।

(९) लिखति ।—यत्र—शोणित, शोणितपत्रौ—शोणितविकार, वे—सप्त, सप्त,—संख्यक शब्द, अहन्—अहनि अहने—सूर्यादि । यत्र सप्तमी शब्दः । पूर्वावयव इत्यर्थः ।

माया, —वाद, —वर्ग, ("अवयवसंख्यक वाद" इत्यर्थः) यत्र माया,—अविद्या, यत्र वादयो, यत्र, तेषां सर्वेषां—सप्तानां, ये अविद्या, —अविद्यादयः, तेषां ये विषय, —विषयाः, विषयसंविधिक वाद वादः, तत्र यत्र, —वादयः, यत्र सप्तवादाः—सप्तवादयुक्ताः, ("यत्र सप्तवादाः तेषां यत्र सप्तवा प्रवर्तिका" इत्यर्थः) व्यापन्नता—सप्तता, प्रबलाना सप्तानां—दृढसंख्यका विद्यमानाः, सप्तसप्तानां—सप्तसंख्यक सप्तानाम्, सप्तसप्तां—सप्तसप्ता, ["सप्तसप्त, शोणित, प्रथमं सप्तमादोऽपत्र वाचक" इत्यमरः) निर्याति,—विनश्यति, स्फुरति—चलति, सूर्यति—प्रवर्तते । यत्र सप्तसप्ता निर्याति स्फुरति सप्तसप्तां सप्तोऽहनि शोणितं मूत्रं । सप्तमीयं इत्यर्थः ।

(ग) इत्यादि इति ।—["एवमाद्यावदैवमाप्तिम, यत्र नो मानेष कुरेष वा" इति पूर्वं] ।

यादृगतं यथा,—

"ताम्बूलभक्षणज्ञोऽयं भक्षं जक्षति मानुषः।
करोति खादनं यान यदेव तु यथा तथा॥" (१०)

प्रथमे गच्छशब्दः, द्वितीय भक्षादयश्च शब्दाः यास्याः।

निहतार्थत्वम् *—उभयावयवस्य शब्दस्य अप्रसिद्धेर्थे प्रयोगः। यथा,—"यमुनागम्बरमम्बरं व्यतानीत्"। (११)

अम्बरशब्दो वैलक्षिण्येन प्रसिद्धः, दह तु जले निहतार्थः। (१२)

क्लिष्टत्वम् †—अर्थप्रतीतस्यव्यवहितत्वम्। यादृगतं यथा,—

"क्षीरोदजाकलनिजध्वजभुवः प्रसवा."।

अत्र क्षीरोदजा—लक्ष्मी, तया वसतिः,—पद्मं, तस्य जध्वजभुवः,—जलानि, दूरान्वितेन बोधः।

यादृगतं यथा,—

"धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।
रज्यत्यपूर्वबध्वप्युत्पन्नेमांसलं शोभाम्?॥" (१३)

अत्र धम्मिल्लस्य—केशबन्धस्य, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः।

---

* श्लेषादौ एतस्य दोषः।

† क्लिष्टत्वं, विलम्बमतिकारित्वम्, अविमृष्टविधेयांशत्वञ्च। एतानि समासगतान्येव पददोषाः।

---

(१०) ताम्बूलेति।—ताम्बूलभक्षणज्ञः,—ताम्बूलपूर्वरक्त एवं, अयं साहसः अश्वः—वृद्ध एव, जक्षति—अश्नाति, अद्य तु खादे, विशेषतः, यथा यथा—यत्र तत्र, यत्र खादनं—भोजनं, यानञ्च करोति। पक्षान्तरं स्पष्टम्।

(११) यमुनेति।—यमुनायाः अम्बरं—जलं [चस्त्रं], ("अम्बरं वसिते तुल्ये व्योम्नि नीरेऽपि" इति मेदिनी) अम्बरम्—आकाशे, व्यतानीत्—आत।

(१२) अम्बरमेव वस्त्रम् अम्बरं दुरन्वयम्। पदान्वयस्तु,—"यमुनायाः निरवधेः" इत्युत्तरार्धं द्वीपम्, अम्बरं [च] व्यतानीति पदान्वयो दुष्ट।

(१३) धम्मिल्लस्येति।—कस्य—दूरान्वितत्वात् बहुषु वा, तस्य—केशबन्धविशिष्टे

वक्ष्यमाणत्वात् दोषाभावः,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलत्वम्। यथा —"ततमनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वसूक्तम्। अत्र हि गाढबन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्विपरीतत्वकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः अनुशासनमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया कृतश्च। पूर्वः असङ्गतिदोषः, द्वितीयस्तु सङ्गतिरपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते पक्षिणौ पश्यलाङ्गि! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुयन्दनविन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम्। यथा,—

"उर्व्यामावद्य सर्वासो सर्वन्ते सार्वसिस्तिः।
मात्रर्जुं युज्यते गन्तुं गिरो समय तत्प्रमाक्॥" (२१)

व्याजस्तुतिश्च अलङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा। यथा,—

"धूयुकार्त्तस्वरवातं भूपतिनिःश्रेयपरिजनं देव!।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समसावयोः सदृशम्॥"

(२१) उर्व्यामावद्य इति।—यत्र उर्व्यां—भूमौ,—निर्मलदेशत्वात्, यत्रे—यस्यां, यतो उर्वी—महती, सार्वसिस्तिः,— सुष्ठु स्थिता, सर्वासो—सर्वतः सेवो, यस्मात्—यस्मिन् कारणे तस्मात्, मर्त्तुं न युज्यते—न शक्यते गन्तुं, तत्—तस्मात्, समाक्—ईदृक्, शिरः,—मस्तकं, समय—मर्त्तुं कुरु। एवमर्थे वचनम्।

अधिकपदता ० यथा,—"मदाग्रिवं नोमि विनाकपाणिम्" इत्यत्र "विनाकपाणिम्" इति विशेषणमधिकम्।

"कुर्य्या हरस्यापि विनाकपाणे:" इत्यत्र तु अतिदुष्टश्रुत्यल्पसुखभाय "विनाकपाणे:" इति विशेषणं युज्यते।

० "गुण क्वाप्यधिकं पदम्" यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् मदमा मनसोऽप्यगोचरमनर्घान्।
तत्र न जाने जाने व्यसनि मम किमु नेव निह्नुताम ॥" (ङ)

अत्र "न न जाने" इत्यवोगव्यवच्छेदकम्। द्वितीयं "जाने" इति अन्ययोगव्यवच्छेदकम् (च) इति वैचित्र्यान्निगद्य।

"सन्धौ विग्रहे वर्णे विसर्गेऽप्यधिकं पदम्।" गुण एव।

सन्धौ यथा,—

"अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं मृषा मोहनेत्थ भरताग्रजो यत्।
अत्रकोपदहनार्चिषं ततः मन्दध द्दशमुद्यतारकाम ॥"(छ)[१५०]

(ङ) आचरतीति।—दुर्जन इत्यत्र—अवश्यिकम् वैव,मनसोऽपि मनोऽगोचरान्—अविषयान्, अनर्घान्—अमूल्यानिति च पदानि, अनर्घान्—अमूल्यानिति व्यवच्छेदकम्, आचरति—अनुतिष्ठति,तत्र न जाने इति च, अपि तु जाने एव, किन्तु मम विदुरता नेव क्षमति—आचरति, दुर्जनस्य दोषजं जानामि, एव मम अपि वर्णे नेत्यवधारणीयमिति भाव। दोषं (आचरणं) इत्यर्थ।

(च) अवधारणव्यवच्छेदकम्—मनोऽगम—ज्ञानाज्ञानविषयं, अवच्छेदकम्—विशेषणम्, तथा च,—दुर्जनस्य दोषजं नै जानामीति भाव। जाने इति—द्वितीय जाने इति वर्तमानम्, अन्ययोगम्—अन्यस्थानम्, अवच्छेदकम्, तथा च, अन्यत्र जाने, नान्य इति, अर्थात्,—अहं अन्यत्र जाने, तत्र नान्य इति भाव।

(छ) अर्घ्यमिति।—अन्यत्रकार्यं अनलोद्दीपकं इव यत्र यद्योजा अनोजाऽभिमुखं[illegible]ज्ञानी भरतस्य ज्यायान् भरताग्रजो रामो मोहात् अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं—[illegible]. अर्घ्यम् अर्घ्यं, अर्घ्यम् इति वैव, इतिशब्दितं वृथा—व्यवच्छिन्नम्, अनर्घ्यम्—[illegible]अवच्छिन्नम् इत्यर्थ, यत,—यस्मात् हितम्, अत्रकोपदहनार्चिषं—अत्रिनाम् इति नोत्रानलविशेषाद्दाः, [illegible]अत्रकोपदहनार्चिषं, इव—यथा, यद्वत्—यत्रयत्राभाव। व्याख्या स्पष्ट।

वाक्यमाश्रयतां दोषाणाह,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमाश्रिताः॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम्। यथा,—"ज्ञातमनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम्। अत्र हि गाढबन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्विपरीतकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण ज्ञातः, अनुशासनमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया ज्ञातश्च। पूर्वः सकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी पद्मलाक्षि! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽगामुके भाति इन्द्रवन्दनविन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम्। यथा,—

"सर्व्वमावत्र नर्व्वान्तो सर्व्वत्ते चार्व्वस्थितिः।
मात्रर्ज्जुं युज्यते गन्तु गिरौ समय तत्समाक्॥" (२१)

व्याकरणलिख यत्समुद्दारवस्तार्थं वक्ष्यमाणा। यथा,—

"पुष्पकाले सरपात्र भूषितनि'र्गेयपरिजनं देव!।
विलसत्तरेणुगर्भं सम्पति ममभावयोः सदनम्॥"

(२१) सर्व्वमावत्रि।—यत्र सर्व्वे—सती,—विसर्गलोपः, चत्रे—सत्यां, सत्रौ सर्व्वौ—सत्यौ, चार्व्वस्थितिः,—शुभ स्थिता, सर्व्वान्तो—सत्यां रेखौ, यत्र सत्र—सत्यं सत्या सत्या, सत्रु न दृश्यते—न सत्यं दृश्यते, सत्र—सत्यात्, समाक्—इव, शिरः,—सत्यात्, समय—सतं कुरु। समाक्षरं इवत्।

अधिकपदता ० यथा,—"यदाशिषं नोमि विमोक्षणाधिम्" इत्यत्र "विमोक्षणाधिम्" इति विशेषणमधिकम्।

"कुर्या इरण्यापि विमोक्षणाधे" इत्यत्र तु यतिदृष्टपृथत्व-सूचनाय "विमोक्षणाधे" इति विशेषणं युक्तमेव।

० "गुण ज्ञाप्यधिकं पदम्" यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्।
तच्च न जाने जाने स्मरति मम किन्तु नेह निह्नुताम्॥" (ङ)

अत्र "न न जाने" इत्ययोगव्यवच्छेदकम्। द्वितीयं "जाने" इति अन्ययोगव्यवच्छेदकम् (च) इति वैचित्र्यातिशय।

"सप्तमे विषये हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम्।" गुण एव।

सप्तमे यथा,—

"दर्शनमर्थनिमित्तादिनं मृषा मोऽनवेक्ष्य भरतायशो यत्।
अत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे हृदमुदग्रसारङ्गाम्॥"(छ)[३१]

(ङ) आचरतीति।—दुर्जन यदा—यत्किंचन वैर,मनसोऽपि अगोचरान्—अविषयान्, अद इति मनसि सन्धि-समासादिकम्, यत्—आचरतीति शेषम्, तत् आचरति—अनुतिष्ठति तत् न जाने इति न, अपि तु जाने एव, किन्तु मम निह्नुतां नैव सूचयति—आचरति, दुर्जनस्य दोषेण ज्ञानादि, एव तस्य यतिर्यत्र नैव्यं दोषति भाव। दोषि (आक्षेपे) इत्यव्।

(च) अन्ययोगव्यवच्छेदक—अगोचर—ज्ञानाज्ञानविषय, अव्यवच्छेदक—विषा-धारणम्, तथा च,—दुर्जनस्य दोषोक्ष मे ज्ञानं नोति भाव। जाने इति—विशेष जाने इति पदमिदम्, अन्ययोग—अन्यज्ञानस्य अव्यवच्छेदक, तथा च, अन्येन जाने नाम इति, यथा,—यद् यथा जाने, तथा नाम इति भाव।

(छ) अर्थनिमित्त।—अन्यदारार्थेन अनर्थोत्पादं दृष्ट्वा राम अयोध्या अयोध्या-धिपतेः (रामस्य) भरतस्य अन्यायं दोषं ज्ञात्वा अत्रकोपदहनार्चिषं दोषं दहनं सन्दधे। च,—उद्दीपयति, यशस् अयशः इति छेद, हृदमिदं हृदं—अन्तरमिदम्, उदग्रसारङ्गाम्—उदग्रविषा इत्यर्थ, तत्,—तथा विधि, भरतायश,—राम, निह्नुतां इति छेद,तत्,—तथा विधि,अत्रकोपदहनार्चिषं—अग्निम् इति कोपानलविशेषणम्, उदग्रसारङ्गाम्—उदग्रसारङ्गा, इव—यथा, सन्दधे—दाहयामास। दोषिता छन्द।

न्यूनपदता * यथा,—"तथाभूता दृष्टा" (१६ पृ०) इत्यतो पूर्वमृत्ते। अत्र "अस्माभिः" इति, "खिन्ने" इत्यस्मात् पूर्वं "इत्यम्" इति च पदं न्यूनम्।

विस्मये हर्षे च यथा,—

"दृष्टा स्फोतोऽभवदनिरसौ सेव्यपक्षं विभातं
चित्रं! चित्रं! जिमिति! जिमिति! व्याहरन् निष्पपात।
नास्मिन् गन्धो न च मधुरसो नास्ति तत् सौकुमार्यं
चूर्णन् मूढो बत। नतगिरा क्रीड़या निर्गतोऽस॥" (अ)

विषादे यथा,—

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजालम्।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा! हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार॥" (आ)

* "उक्तावानन्दमन्दादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।"

(अ) दृष्टेति।—चक्री चक्रि.,—अनर, विभात—सङ्घ, सेव्यपक्षं—। अनघ, दृष्टा. स्फोत.,—व्यानन्दोत्फुल्ल दृष्टे, अभवत; चित्रं चित्रं, जिमिति जिमिति व्याहरन्—मुदन्, निष्पपात, नास्मिन् गन्धो न च मधुरसो नास्ति तत् सौकुमार्यं—सौकोमलत्वम्, चूर्णन् इति शेष सौकुमार्यं—सुकोमलत्वम्, चार्य मा इत्येव शेष, बत—खेदे, मूढ़ो चूर्णन् व्याकुल—अन्धवा, नतगिरा,—अवनत् वत्, निर्गतवान्, तत्पादिति शेष.। तत्पदानां क्रमम्।

(आ) रात्रिरिति।—रात्रिः गमिष्यति—रजनी निवर्तिष्यते, सु व्याख्यात्—सुष्ठु, उदेष्यति—उद्गमिष्यति, पङ्कजाल— ति—विचिन्तयति, कोशगते—अलक्षकुसुमस्थिते, द्विरेफे—अल विचिन्तयति इति, हा! हन्त! हन्त!—विषादसूचक इत्यर्थ, [illegible]

अधिकपदत्वं च यथा,—

"प्रिये चैत्र मरन्दबिन्दु सदृशस्यन्दं वयस्यं तव।
साक्षाद्वीक्षत एव कार्मुकमिदं कस्मात्करोषीदृशम्।" (७२) [उत्तरार्धं]

अत्र मरन्द इति पुनः कथनं, मदनाक्षेप एव यथासंख्यं च। "साक्षाद्वीक्षत एव पुनः" इत्यादिकम्।

अहेतुमत्त्वम्—अविद्यमानः हेतुः,—यद्विशिष्टक्रमो यत्र तत् अहेतुमत्। यथा—

"इदं तत्र मन्थानि क्षीरमोदनं
जलात्मकत्वादेतस्या विनाशितम्।

• अत्र मन्दरदण्डेन यत्र न मुक्तः, तत्र अधिकपदत्वम्; तत्र तु उच्छ्वासान्तरेण मदनाक्षेपो वा मन्थनेनेति वा यथासंख्यं, तत्र अधिकपदत्वम्।

विशिष्टस्य अनुवादत्वे अधिकपदत्वं पुनः। यथा,—

"अहंनि अधिना साक्षात्पाण्डवानां यशोनिधिः।
अस्यश्वौ च विदश्वो च सहदामि अरुन्धती।" (अ)

अत्र साक्षादस्य अधिनपदस्येति अस्यवाक्यानुवादत्वाच्च। यथा वा,—

"क्रियान्विशिष्टं विनयस्य कारणं गुरुप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुरुप्रकर्षश्च जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः।"

---

(७२) विचित्रेति।—तव—तदि, तस्य पाणेः सदृशं—तत्तुल्यं, तस्य प्रिये चैत्र इति तस्य सदृशस्य ते मित्रस्यं साक्षात् कार्मुकं—धनुः करोषि।

(अ) अहंनीति।—अधिना—दूतौ, साक्षात्—तत्र एव, अहंनि—अहस्यनि, तत्र—तस्मिन् एव अहस्यनि च—तत्र अहस्यनि च। तथा हि,अहनां अनामानिति अस्यौ—अश्वौ च, विदौ—विदौ च, सहदामा—तुल्यदामा; सहामौ तत्र दिवि विद्यमानावश्विनौ इति भावः। यमावत्र इवत्।

कला च सा कान्तिमती कलावत-
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (२१) [विद्यावतः]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः।

अग्राम्यप्रक्रमता—अग्राम्यः प्रक्रमः,—उद्वेगानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन् तत् अग्राम्यप्रक्रमं, तस्य भावः। यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यमहात्मतिरस्क्रियां वा।
निसर्गकान्तामभियोगभाजा समुत्सुकेनाङ्गमुपेति लक्ष्मीः॥"(२२)
[किरातार्जुनीये]

अत्र "सुखलिप्सया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति सुबन्तप्रयोग एव युक्तः।

व्याहतिहतता—प्रसिद्धित्यागः। मिथ्याऽऽदीनां गर्हितार्थेन प्रसिद्धं, तदन्यथाऽर्थेन व्याहतिहतत्वम्।

वाक्याग्राम्यपदाना वाक्याग्राम्यैरनुपवेशः सदृशः। यथा,—

"किमिति न पश्यसि? कोपं पादगतं मदनुनयमाद्रियसेनम्।
मम मुख कुटजनाथे सदयं मनसस्तमोऽपनय॥"

---

(२१) अत्र [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible],

अत्र वादनं बहुपुरुषं दृष्टवानहं किमिति न पश्यसि ?
न बहवादिनश्च, अन्यतमोऽहं कोपं मुखेऽन्धतः। बहु-
वचनमेव तु विरुद्धमिवाभिलक्ष्याहेटः।

वाक्यान्ते वाक्यान्तरप्रवेशो व्यवितत्वम्। • यथा,—

"यदादकारनिरमेदुर्जने अह बहवः।
कर्णेऽद्य वाद्यमानो न विद्वेषो कदाचन॥"

अत्र हतोपदादवाक्ये वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम्।

अवाचकत्वम्,—

प्रक्रमवाम्यकष्टत्वं व्याहतत्वमहेतुता।
क्रमयौक्तता यौगपद्यं व्यवस्तिविरुद्धता॥

• व्यवितत्वं ज्ञात्वा, यथा,—

"दिट्ठा सुट्ठु वि दिअहा विअसन्तमुहाअडा महो आअन्ति
दिट्ठा आहि अलं अह हि अहं पोआसिआ पअत्ता।
दिट्ठाए पोअवाअण विअसइ वासाअ सअलो अअः
एत्तात् आदुरभूत् अवाअडुअमिदं अहेव आरुं गअम्॥"(८)

अत्र "अलं अह हि" इत्यादिवाक्ये वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्ट
मस्त्यवाचकत्वम् पुष्यति।

---

(८) दिट्ठाअडे इति - अहो सुष्ठु खलु दिष्टाः दिवसाः अहमपि अहं इदानीं अवाक्-
कोऽस्मि। दिट्ठाअडाअ—दिवसाः, अहवि,—अहमपि, अहमहमिति भावः,
पअत्ता,—दिवसं प्रहीता, अवाक्, आवाहा,—दीनाः अहं आहवो, अहो—
मी आअन्ति—अवाक्ति, अहाअ'अवाक्तिअंतिति छेदः, आ—अहो, दिट्ठाए—
दृष्टायां अवाक् दिवसे—अवाक्तायां दृष्टायां, पोअवाअणे—अवाक्तायां, अलं अह—
अलं अह इह अहं पोआसिआ,—अवाक्तोऽहमस्मि, आआ इति छेदः, अवाक्त—अव-
क्तः अवाक्—अवाक्, हि अवाक्'अति छेदः, अवाक्—दासात् हर्षः—अवाक्ताः;
अवाक् अवाक्तायां, अवाक्तुअम्—अवाक्तायां, आदुरभूत्—आसं, अहेव अ—
मी अव अव,तथा च अनुभवो न मृषो न अवाक्तो न वा अविच्छिति भावः; अहो
आश्चर्यं—आश्चर्यात्, अव.। अवाक्तायां अवाक्। आर्षत्वविरोधितं ज्ञातम्।

कला च सा कान्तिमती कलावत-
त्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (२१) [प्रसादः]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः।

भग्नप्रक्रमता—भग्नः प्रक्रमः,—उद्देशानुगुणः प्रक्रमो यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमं, तस्य भावः। यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखमिच्छया वा मनुष्यसङ्घानतिवर्त्तितुं वा।
निरुक्तकालानभियोगभाजो वसुक्रतेवाऽनुपपैति लक्ष्मीः॥"(२२)
[विरोधः]

अत्र "सुखमिच्छया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति तुमन्तप्रयोग एव युक्तः।

व्याहतता—प्रतिहतत्वाभावः। सेवाऽऽदीनां सङ्गतार्थेन प्रतिघं, तदभावश्चर्चने व्याहतत्वम्।

वाक्यालङ्कारपदानां वाक्यालङ्कारैरनुपपत्तेः सङ्करः। यथा,—

"किमिति न पश्यसि? कोपं दाहगतं बहुगुणमाहितरोषम्।
मम मुख दुर्दशनार्थं सदयं मनसस्तोकपम्॥"

---

(२२) अत्र ईप्सा:—ईप्सा,—ईप्सितं, अभिधेयं—यत् सुखं विधा—
य ईप्सया वा, मनुष्यसङ्घा—बान्धवसुहृद्वर्गान्, अतिवर्त्तितुं—यत् सुखं विधा—
यत्नं विना वा कर्त्तुं वाञ्छा. निरुक्तकालान्—निरूपितसमयान्, अभियोग—
—यत्नः, निरुक्तकालानभियोगभाजः—यत्नं विना, वसु—धनं, निरुक्तं—
यत्नं विना कर्त्तुं वाञ्छा यस्य सः, तस्य—यत्नं विना, वसुक्रतेः—धनिनः, अनुपपैति—
—अनुपपद्यते, न घटते इत्यर्थः।

अत्र चार्या कविरहस्यं यत्रैते सुकुमारविचित्रमध्यमाभ्यक्रियाणां प्रकाशो चमत्कारं वहन्ति, सा शब्दोक्त्याद्यवस्थिता: कथंचिदलंकाव्यत्वं लभन्ते ? इत्येतदर्थं । यावान्मात्रिक-छन्दसां यत्रैते विषयतां वहन्ति, सा वैदग्ध्यविचित्रा: कथं प्रकाशं भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । एवंरूपमपि निजं दुर्घटम् ; छन्दसां परिच्छेदमेवंविधं कवेरावश्यकत्वादेवमभिधानं, ।

कस्यचित् प्रागुक्तसंज्ञकस्य वा कथितस्य पश्चात् तदन्यदा-दृत्तिपादनं व्याख्यानम् । यथा,—

"वृत्तस्य वृत्तं पुनरन्यदुक्तात्तदेव ।
व्याख्यानं दृत्तिरिति तज्ज्ञो व्याख्योपलक्षितवृत्तिका ।" (१७)

अत्र वैचित्र्यादुक्तस्य तात्पर्यमवेक्षते, तेनात्रैवात्तस्यादि तस्या वक्रोक्तेस्तात्पर्यम् ।

द्वाद्वा—द्वयोर्वा, अथ यदा वर्णानां—वर्णस्य वृत्तिः—वृत्तिम् लक्षणं इति यावत् ; चमत्कार,—वृत्तात्)—विच्छित्तिम्, वहन्ता—धारयन्तः, चमत्कारिणी वचसी—चमत्कारीणि, द्वाद्वा—द्वयोर्वा, चतुर्णां—विरचनानां, तथा यदा वर्णानां—वर्णस्य वृत्तात् विच्छित्तिम् वहन्ति, सा तदा तदा सुकुमार—चमत्कारीणीति भावः, तदा,—तद्वृत्तात्तदात्वम्, चमत्—चमत्कारः, तदात्वार्थ—वृत्तिरेव द्वा.वं, तात्रिव—तात्रावत्रिव स्थितम्, चमत्कृतिविधा,—चमत्कृतिविधा, (चमत्कारात्मादाय) वैव—वक्र, वक्रार्थं—वक्रस्य, वाच्यं ; न चमत्कारि तदा तदन्यो-वक्र, चमत्,—सा यदा तदा—तात्रावत्रिव, सुकुमार—विचित्रेण, तदा,—र्ष्टान्तरित्वं, चमत्,—तथा, तद्वात्रावत्रिव श्रोत्र स्थितम्, चमत्कारिणा,—वैदग्ध्यादिना इति यावत्, वैव—वक्र, वक्रार्थं वाच्यं ; न चमत्कारि तदा तदन्योक्त । विच्छित्तिरेव चमत्कृतिः ।

(१७) तथोक्ति ।—वै,—वृत्तिः, व्याख्या व्याख्यलक्षिता—तदन्यात्तदेव्यं व्याख्यानं, इदं तथा—तद्वात्, व्याख्याने—तथोक्तौ, वर्णसुकुमारत्व,—कविस्वभावचमत्कारत्वम्, वैचित्र्य तथा—तदन्यां वृत्तिं न वर्णयति—तात्रवर्णयति । तत्र वस्तुतस्तात् वैचित्र्यवस्तुतः यावान् तात्पर्यात्मा चमत्कारः तत्र वृत्तात्तदात्वेन चमत्कारिणीत्वेन वर्णयति इति वाक्यम् । तथात्वम् ।

अनुप्रासा विधेयेषमयैर्दोषाः प्रकीर्तिताः ॥"

दृक्क्रमता—दृक्—दृष्टिः, विषय इति यावत्, क्रमः—क्रमो यस्मिन् स दृक्क्रमः; यथा,—यमकाद्यादिवर्णने प्रवाहोद्वहत्व, ततः कुसुमोत्पत्तेरनन्तरं पुष्पेषु निर्गन्धत्वं पश्चात्तत्रालिरिति यथाक्रममेवैतेषामादिष्टत्वमुचितं, विपरीतं विना तमोऽन्धयोर्वर्णने दृक्क्रमतादोषः। एवमन्यत्रापि।

साम्यत्व * यथा,—

"ताम्यद्दारतृषोऽतमर्जो मज्जति वारिधौ"। (११

अदृष्टत्व—अयोग्यतोर्न्यूनत्वरहितत्वम्। यथा,—

"सदा मध्ये यामामियमसृणनिष्यन्दसरसा
सरम्भारब्धा वहति बहुधामां परिमलम्।
प्रभाटं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यश्रोत्रे स्फुरितमधुरा यान्तु रचयः॥" (१२

* साम्यत्वसदृशोक्तिषु गुणः, यथा,—

"एसो सलहरविसो दीसइ हेअगवोवविडो व्व।
एदे अ रस्सिसमूहा पडंति चामासु दुद्धार व्व॥" (ठ)

(११) ताम्येति।—तावच्च दारुश्च—स्त्रियश्च मद्यपानविशेषश्च, तृष्णा यस्य, —तृष्ण, वारिधौ—समुद्रे, मज्जति—मज्जनमेतीत्यर्थः।

(१२) अदृष्टेति।—चतस्रस्तिस्रश्च,—अत्र इति यावत्, तेन सह रचयतो, बहुधामां—नानारीतिसहिता, प्रभाटं—शोभा, एव चरन्तो—

(ठ) एसो इति।—["एव सलहरविसो दुस्सदे हेअगवोवविडो एव। एदे रस्सिसमूहा पडन्ति चामासु दुद्धारा एव॥" इति संस्कृतम्]। दृश्यते इति दीसइ। एव,—परिदृश्यमानः, सलहरविसो,—चन्द्रमण्डलम्, ("विसो मण्डल मिस" इत्यमरः) हेअगवीणविडो,—नवनीतपिण्ड एव, दृश्यते, दीसइ। एदे च रस्सिसमूहा,—किरणसमूहाः, चामासु—दिक्षु, ("दिसासु वा चामा चामाव डाहत्तए वा" इत्यमरः। दुद्धारा एव पडन्ति। अत्र हेअगवीणविडस्य दुद्धधारासदृशत्वोक्तेः साम्यं, तदुपमानत्वबोधकत्वादुपमा एव।

अत्र यासां वर्णिकानां मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमाऽऽत्मकविभागां भारतीं चमत्कारं वहति, ता गन्धोरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसवा भवन्तु? इत्येकोऽर्थः। यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसवा भवन्ति? इति द्वितीयोऽर्थः। उभयमपि नितरां दुर्बोधम्; ग्रन्थानां परिवर्त्तनेऽपि कष्टनायास्तादवस्थ्यादयमवद्योद्यः।

कश्चित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पश्चात् तदन्यथाप्रतिपादनं व्याहतत्वम्। यथा,—

"हरन्ति हृदयं यूनां न मयेन्दुकलाऽऽदयः।
वोक्षणे यैरियं तन्वी सोकलोचनचन्द्रिका॥" (२७)

अत्र येषामिन्दुकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामेवाऽऽनन्दाय तन्वी चन्द्रिकालाऽऽरोपः।

द्वारा—दर्शनात्, तन्वी यदा परिवर्त्त—दीर्घत्वं वहति—दधित्व लभते इति भावः; चमत्व,—सुकुमारा—त्रिपथगैव, चमत्कारा—उत्कटरेखा, चमत्कारिणी हरन्ती—मनोहारिणीत्वम्, द्वारा—दीर्घत्वात्, दर्शनात्—विस्तारात्, तन्वी यदा परिवर्त्त—ह्रस्वत्वात् विस्तर्जनीयतन्वी, वहति, सा यदा तन्वता स्फुरितेन—चमत्कारेणेति भावः, मधुरा,—मनोहारिणी, चमत्व,—चन्द्रिकात्व, मनोज्ञार्थं—दुर्बोधार्थं, द्वारत्व—द्वारात्मनि वर्त्तिनि, चमत्परिचिता,—चन्द्रिकापरिचिता, (चन्द्रिकाद्वारेण.) कथं—कथ, चमत्कारं—चमत्कारं, द्वारं? न चमत्कारि चमत्कारं मनोज्ञत्व, चमत्व,—ता यदा तन्वता—द्वारात्मनित्व, स्फुरितेन—विस्तारेण, मधुरा,—मनोहारिणी, चमत्व,—द्वारा, मनोज्ञात्मनि श्रोत्र वर्त्तिनि, चमत्परिचिता,—ह्रस्वत्वात्परिचिता इति द्वारम्, कथं—कथ, चमत्कारं द्वारं? न चमत्कारि चमत्कारं मनोज्ञत्व। विस्तारिणी हरन्ती।

(२७) हरन्तीति।—यै,—दृष्टि, श्रोत्राणां श्रोत्रचन्द्रिका—चमत्काराभिव्यक्तिरिति द्वारम्, इयं तन्वी—कृशाङ्गी, श्रोत्रणे—चक्षुःश्रवणे, चंन्दुकलाद्य,—चन्द्रिकाद्वारकचमत्कारत्व, तेषां यूना—तद्वतां, हृदयं न हरन्ति—चमत्कारं। चन्द्रकलाद्यो नायकचक्षुस्तृप्तां चक्षुषा चमत्कारे चन्द्रकलादिद्वारकत्वचन्द्रिकालाऽऽरोपेण चक्षुरोचिनिदं इति द्वारम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्।

अहेतुता—(निर्हेतुता) * हेतोरवचनम् ; यथा,—

"यद्दोतं यैनाऽऽभोः परपरिभवायोचितमपि
प्रभावात् यस्याभूत् खलु तव कश्चित् विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकाच्च तु भयात्
विमोक्ष्ये मक्ष ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥"(१८)
[हेतोरवचनं]

अत्र द्वितीयपक्षमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम्।

* "निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषता नैव गच्छति"।

यथा,—"चन्द्रमता पद्मगुणात् न भुङ्क्ते
पद्माऽऽश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्।
उभामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥" (ङ) [हेतुरवचनं]

अत्र रात्रौ पद्मस्य मङ्गोच, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते।

(१८) यद्दोतमिति।—अर्थं इति शेषात् अन्वयमानयन् अन्वीक्ष्य अवतारयति। हे अज्ज ! तेन, अस्मिन्निति भाव, त्व परपरिभवात्—दुष्टादिकृतपराभवात्, परिभवभयादित्यर्थ, ["परिभवभवात्" इति पाठान्तरेऽप्यभवनेवार्थ] औचितम्—अनुचितवदुपलक्षणमेतत्। आत्मनश्च अज्ञवदुपलक्षणमेवादति भाव, यद्दोतम्—अवधारितम्, यादी,—अज्ञ, अज्ज—अत्तिः, प्रभावात्—तेजसः, यत्र आसीत्—होऽपि, अत्र इति शेष, विषय,—गोचरीभूत, न अभूत् इत्र खलु न, अपि तु अभूदेव अतस्तव गोचरीभूत एवत्र, दोषस्य सर्वत्रविलात्, आत्मना तो यदुत अन्येषु प्रयुक्तवानिति भाव,; तेन—तस्मात् विषा, सुतशोकात्—अतर्कित निजात्मजस्य मम शोकात्, च तु अवधा, अपि शब्द इति शेष, त्वं परिभवम् यसि, भवते तो विमोक्ष्ये—मोक्ष्यामि, अतः,—शोकपरिभवं, भवते—तुभ्य, अस्ति—गर्भ, भूयादिति शेष'। विद्युल्लेखा छन्दः।

(ङ) चन्द्रमतेति।—पद्मेना सुखस्पर्शनिमित्तम्। लोला—चपला, लक्ष्मीः चन्द्र मता कृती, शशीति भाव, पद्मगुणात्—अतसङ्कोचनिमित्तपद्मसुखाभोति भावत्, न भुङ्क्ते—नाऽऽस्वादयति, पद्माऽऽश्रिता—पद्माश्रिताऽतो द्विसंश्रया इति भाव,

अनवीक्षतत्वं यथा,—

"प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम् ?
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ?
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ?
कल्पं स्थितं तनुभृता तनुभिस्ततः किम् ?" (२९) [वैराग्यशत०]

अत्र "ततः किम् ?" इति न अनवीक्षतम्। *

पौनरुक्त्यं यथा,—

"यस्त्रस्त्रा-स्त्राऽवशोटपतिबलजन्मधेरन्तरीर्वांयमाचे
मैनाकाद्रि स्थितैऽक्षिन् मम विसरि गुरो सर्वधस्त्रीश्वराणाम्।
कणाल मध्यमेष ब्रज छप। समर मुच्च चार्टिक्य। अद्रां
तार्तं चापदितोऽपि यद्वति रघुपुरा को भवत्यावकाशः ?।" (३०)
[रघुवंशसार०]

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः।

---

* भङ्ग्यन्तरेण निर्देशस्यं अनवीक्षतत्वम्। "ततः किम्" इत्यत्र "तस्मात् किम्" इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्त्तनेऽपि अर्थस्यांभावादनवीक्षतत्वमेवेति कश्चिन्मतदत्वाद्वेदः।

(२९) प्राप्ता इति।—सकलकामदुघाः सकलकामदुघाः—सर्वमनोरथपूरकाः, श्रियः,—सम्पदः, प्राप्ताः, अनेनेति हेतुः सर्वं दीक्षतः, ततः किम् ?—न किमपीत्यर्थः। विद्विषताः—वैरिणः, शिरसि पदं दत्तं, वैरिणो विजिता इति भावः, ततः किम् ?। विभवैः,—धनैः, प्रणयिनः,—स्नेहिनः, ततः किम् ?। तनुभृता—प्राणिना, तनुभिः,—शरीरैः, कल्पं—ब्रह्मणो रात्रिपर्यन्तं, स्थितं, ततः किम् ? सर्वमेवानीक्षतमत्रेति भावः। पुनरुक्तत्वं स्पष्टम्।

(३०) यस्त्रस्त्रेति।—यस्त्रस्त्रा यः त्रस्त्रा,—त्रस्त्रा, यस्त्रस्त्रा,—त्रस्त्रा, ■ ("यस्त्रस्त्रा विवशति" इति अविवशत्रस्त्रिरे) त्रास्त्रशः—त्रास्त्रोत्थ, त्रस्त्रिक्षा—क्षोभात्, ("त्रस्त्रिक्षा त्रास्त्रशोत्थो." इत्यमरः) न सुस्थे; तु—किन्तु, त्रस्त्रावशः,—त्रासेन, मुक्त, त्रस्त्रिरे—त्रास्त्र, विवशता—यद्यत्रस्त्रास्त्रस्त्रिरे इति भावः, क्षोभिम—त्रास्त्रत्व, त्रस्त्रास—त्रास्त्र। त्रासेन यत्र यत्र, त्रस्त्रे न मैने, तेनात्र द्विरावृत्तं दुष्टं पदमिति भावः। उपजाति छन्दः।

"तमसश्चार अमरै सिनमृगमयो • हरि."।

अत्र हरे: मृगं भोक्तुमिच्छत्।

विधे,—विधेयम्, अनुवादः,—पदान्तरेण निर्देशः, यथा,—"यदक्षरपरिभ्रंशिनः स्मृतिभिरत्र शैवे निगमे" इत्यत्र स्मृतिभिः पदेन बोध्यमिति विधेयम्।

पुनरुक्तवादः,—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन व्यापिमद्वारिणोरपि।
प्रतिकूलविभावादि-पदैः स्तोत्रे पुनः पुनः॥

औचित्यं रोधस्यमाना, अनुरक्ता विरक्ता कोकिलाः पुष्पदन्तोन्मिषदादरा वाचैवोपजनयद्भिः, श्रोत्रोत्सवेन सदृशं। पदवाक्यानि, निगमा विरञ्चनति कुसुमं, चन्द्रिका गुरुपदे, निषण्णानेतु मृग्य भवति च गिरिशे, साध्यशेष पदं स्यात्। न व्याख्यानो वचसि, न च कुसुमफले मन्त्रसारद्रुमाणा-मित्याद्युद्देशसम्यक् कविसमयमतं सत्कवीनां पदस्य." (८)

• यत्र मूलशब्दस्य पर्यायान्तरेणोपादानेऽपि दोषस्याप्यभावः इति प्रांशुविषयत्वाद्विधेः।

विधेयमिति। उक्तं—पदवाक्यम्, यद्वा उक्तं वर्णनीयं इति शेषः। विधेयीभवं—विधेयम्, तादृशं,—पदवाक्यं, इदं स्मृतिभिः—विशेषणैः उपबृंहणैः,—पदवाक्यं, श्रोत्रं—श्रवणं, श्रोत्रमात्रं—श्रवणेन्द्रियं, यद्वा श्रोत्रं, विरञ्चना—कथा, कोकिलाः,—कुहुवादिनः। पदं—वाक्यम्, तादृशं पुनरुक्तवादाख्यं इदं विधेयं—विधेयं, स्यात्। श्लोके यद्वाक्यं पदम्—विधेयं ज्ञातव्यं स्यात्। वाचं—विद्यां, पदोन्नं—पदं, विरञ्चना कुसुमं—वैदग्धं, यथा पदवाक्यं चन्द्रिका विरञ्चति; चन्द्रिकायां इदमपदोन्नमनुवादानिमायां पदवाक्यमेति वा वर्णनीयं इति भावः। शैवेषु—शास्त्रेषु मध्ये, निगमेषु—मन्त्रेषु, मृग्यं अन्वेष्यं। पदवाक्यं च मृग्यं भावं—मैत्रं, स्यात्। वचसि भावो—भावोत्पत्तिः, न स्यात्। न व्याख्यानमात्रं—व्याख्यानविषयं, कुसुमं पुष्पञ्च न स्यात्, इत्यादि तथा पदवाक्यं पदस्य पदवाक्यं—विद्यानविषयं यद्, पुष्पफलस्य वृक्षे, यद्वेद—दृष्टान्तं। उक्तप्रतिपक्षा श्लोकाः।

यदा,—चादिमे निर्वेदादीनां आलम्बनादित्वा, शेषे च वेवर्ण्यादीनां अयालम्बनत्वानुभावादीनां ग्रहणम्। (११)

पुन दुरर्थमिषेधा,—काटस्यर्थो महाग्रेनादिभाषे।

चकारात्—चनुक्तिसमुच्चये, यथा—प्रकटनम्। यदा,—दित्वा दिनोदिष्टे चनेकशोरसङ्कुले ग्रहणे दुर्व्यवसिनच्च आनुमत्वा प्रमोदवर्धनम्।

चकारार्थे वा यथा,—शोरचरिते पाण्डवप्रभावं श्रवोदांशधिष्ठे ग्रन्थे "बहुचमोचनाय गच्छामि" इति पाण्डवोक्ति.। (१२)

चङ्कच्च चनिर्दिष्टानि यथा,—किरातार्जुनीये सुराङ्गनादिभिमाया-दृष्टिवर्णने। (१३)

चङ्गिनोऽनुमन्यानं यथा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के आभ्यां-दृष्टमनेन आनन्दिताया विष्णुनि:। (१४)

---

(११) यदाहरणि. यदा.।—चादिमे—च चे चदि। निर्वेदादीनामिति।—चादिरेव दारुणविकल्पकुलनशोकादेव यहणम्। चयालम्बनमिति ग्रहणीय। वैवर्ण्यादयोऽनुभावादीनामिति —चनुभावादिरेव चादिरेव ग्रहणीया यहणम्। चयालम्बनेति —यदम् चादिमशोकानुभावादिसमुच्चयम्, शेष,चाश्रयालम्बनादिरूप विभावादि शेषे विभावादीति कर्तव्यम्। यथा च, शोर चरित्रादयशोकुल-महाकविदारुणनाविकाद्यादीनां चयालम्बनत्वे चनेकव्यक्तिविशेषे शोकम्।

(१२) पाण्डवित्यादि—पाण्डव चधिकृत्य कृतम्,पाण्डवे इत्यर्थ। ("पाण्डवि-त्यादि" इति पाठान्तरे —पाण्डवेनेव यहणम्। "दुरन्विते" इति पाठे तु —दुरन्वम्—चनुमन्य, चन्विते—युक्ते चर्थे च इति धातु)। बहुचमोचनाय—वैवाहिकं यज्ञपशुदानं निवर्तयितुं यत्नं, शोरचरिते विलोकयामि,—"को शोर ॰ विधना शोरचरिते" इति पाठान्तरे तत्र "दत्तम्" इत्यनेनैव बहुचमोचनाय प्रत्यागतं इत्यनुसन्धाय पाण्डवोक्ति चनेनेत्या चनादरमिति इति शोरचरिते।

(१३) किरातार्जुनीयस्य शोरचरितस्यानन्तरा पाण्डवचरितस्येव शोरस्य तिरो-धानं।

(१४) चङ्गिन इति।—चङ्गिन,—चनुमन्य, चनुमन्यानं—विधानम्। दृष्टमनेन—य चनेनाया विद्युत्पातादनन्तरं चनुमितं। चर्थ भाव,—विधानवर्णनं;

प्रकृतयः,—दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याश्च, तेषु धीरोदात्ताऽऽदयः, तत्र यो यथाभूतः, तस्यायथावर्णने प्रकृति विपर्ययो दोषः; यथा,—रामस्य छद्मना वालिवधः। यद्वा,—कुमारसम्भवे अष्टमे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयो सम्भोगवर्णनम्।

दोषाणां क्वचिद्दोषत्वं क्वचिद्गुणत्वञ्च.—

उक्तानां दोषाणां केषाञ्चित् क्वचिद्दोषत्वं, क्वचिद्गुणत्वञ्च तच्च तत्तद्दोषोल्लेखस्थलेषु पश्चाद्दोभागे द्रष्टव्यम्।

"अनुकरणाच्च सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता।"

यथा,—प्रमदाख्येन वैद्येन: "स्कन्धस्ते यदि बाधति।" (१५) अत्र बाधतीति दुष्टमप्यनुकरणत्वाददुष्टम्।

इति दोषविवेचनं नाम चतुर्थविद्या।

षष्ठविद्या।

गुणलक्षणादि कथन.—

"ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्य्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥"

व्याख्या यत्र हि यथा शौर्य्यादयः, माधुर्य्यादयश्च, तथा रसः

(१५) बाधतीति च.—बध हिंसा —बाधृ, बाधतेऽ—बाधः, बाधनं बाधा। बाधृ बाधने।

ओज माधुर्याऽऽटयो गुणाः, न वर्णानाम्। अवलम्बितयः,—
विशेषाश्रयाणाः।

अन्यत्रापि,—

"माधुर्यौजःप्रसादाऽऽख्या अन्वयस्ते" समुद्दीरिताः।

अन्यैरेवमनुक्तस्यापि कारणार्थं —

"पाञ्चाटकत्वं माधुर्ये" चित्तस्य "द्रुतिकारणम्।"

पाञ्चाटकत्वम्—दारुद्रवणकत्वम्। द्रुतिः,—गलितत्वमिव।

रसविशेषे द्रुतेरतिशयकारणात् —

"करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम्।"

[अक्षर]

अवलम्बद्रुतिहेतुत्वादित्यर्थः।

रसेनादौ माधुर्यव्यञ्जक,—

"मृदुं वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट-ठ-ड-ढान् विना।
र-र्णौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तया॥" (१)

[विश्वनाथ]

यथा,—

"लटिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम्।
विधुरा स्वलनातिसर्जनासु! मा प्रापय पत्युरन्तिकम्॥" (२)

[कुमारदा०]

---

(१) मृदुरिति।—मृदुं—विशदं, वर्णैश्च चरमवर्णेन—द्वितीयवर्णेन, युक्ता,—ष्ट च ठ्यवर्ण ठवर्ण, ड ढ च ढान् विना—ढादिवर्जिता वर्णाः, लघु—लघीभूतौ चतुर्थौ च, र र्णौ च—रेफौ च कारश्च, वर्णाः,—वर्णा एते वर्णाः, तद्व्यक्तौ—तस्य—माधुर्यस्य, व्यक्तौ—प्रकटने, कारणतां—हेतुतां, गता,—हेतवो भवन्तीत्यर्थः, तथा यदिति,—यत्प्रकारा, या—रचना, यत्प्रवृत्ति,—यत्प्रकारवती, मधुरा—मनोहारिणी, रचना—पदसन्दर्भः, तत्प्रकारा कारणतां गतेति शेषः।

(२) लटिदमिति।—लातविरहितालापा दीर्घसन्धिं यदि विधायोच्चरितम्। [१

[illegible] विस्तार-रूपं दीर्घत्वमुच्यते।
वीप्सीभत्सरोर्द्वे क्रमेणाऽऽधिक्यमस्य तु॥
यणस्याऽऽद्यहतीयाभ्यां युतो वर्णौ तदग्रिमौ।
उपर्यधो द्वयोर्वां म-रेफाद्य-ठ-ड-ढैः सह॥
शकारस्य षकारस्य तस्य व्यञ्जकतां गताः।
तथा समानवक्त्रा षट्सौष्ठवशालिनी॥ (१)

[illegible]

यदा,—"यदङ्गमभिनवपल्लवदाडिमिवान-
मद्भिर्नोदयुगलञ्च सुवीक्षणञ्च।
यद्दाशनदशनप्रतीचिनयोचयावि-
दर्शनविधानि कथांस्तव देवि! भोमः॥" (४) [१८१००]

अन्यत्रापि तद्वाचकान् वर्णानाह च कवि,—

"स्थिरं व्याप्नोति यः स्थिरं शुष्केन्धनमिवानलः।
स प्रमाटः समस्तेषु रसेषु रचनासु च।
शब्दानर्थव्यञ्जका अर्थ-बोधकाः स्मृतिमावहतः॥"(५)

यथा,—

"स्थविरौ भवित, मधौ स्थिर, स्थितिस्थिता अलिते कथाविधौ।
अदयाविमुखेन मधुना हरता त्वां यदधिं नमेहनम्?॥"(६)

[८०]

इत्यादिषु कालिदासप्रभृतिषु रामायणे च बाहुल्येन द्रष्टव्यम्।

---

(४) यदङ्गमिति।—दाडिमो यति दाडिमिवान्। ते देवि। भोम यदङ्गं—यदङ्गं' सुगन्धा अस्ति—वाङ्मैत्रा, या यदा—भीषणा, यदा यथा च अस्य भेद—यदाभेद, यद्भिर्दन्तैः,[यदन्यत्रापि यद्भिर्दोदिनाद्यात् यद्भिर्दोदुगलम्] यद्भिर्दन्तं यच्च सुवीक्षणम्, सुवीक्षणञ्च यत् कं—यानं हरं तथा यद्भेदन, यद्भिर्दन्त—दशिनेन, यद्भेद—दाडिमेन, प्रतीचिनेन—दक्षेन, दोचि,—दक्षकर्णे, यावित्रेन दाडिम, यद् तत् यथाम्—भेदान्, दर्शनविधानि—दृश्यविधानि, दंदशनोदये। ['दशनविधानि' इति पाठे,—दंदशनविधानोदये']। यद्भनविधानं दशनम्।

(५) स्थिरमिति।—यथा,—यदि, स्थिरं—दीर्घकम्, व्याप्नोति—व्याप्नोति, यः, यद्—अग्निः, स्थिरं व्याप्नोति—यद्विधानीति, यद्वदाग्नेयीभेन विषयवस्तीयत, यः प्रमादः। तथा यदि,—स्मृतिमावत,—यत्यन्तमावेदीभेन। व्याख्यातम्।

(६) स्थविरौति।—यद्भनदीयिरेषु यत्रत्र दारु प्रयोगयत्यन्तरम्। [ये स्थविरः दयमाद्यात्रेण] त्वां हरता, यदयाविमुखेन—निर्दयेन, मधुना—यत्रेण, यं—यत्र, यिं न हरम्? यद—यत्रत्र, यदेन दर्शनिकर्मे; तथा हि,—न मे स्थविरौ—यद्यत्रिनी, (यदि यं दयो तथा); मं मे भवित,—दयोर्दयत्वात्

"एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः।" (७)

गुणवृत्त्या—परम्परया।

इति गुणविवेको नाम पञ्चमिका।

सप्तमशिखा।

रीतिलक्षणं सङ्केताद्यति,—

"अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम्।
तत्र वैदर्भगौड़ीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ॥ [१]

प्रस्फुटान्तरौ—स्फुटप्रतीयमानभेदौ। मार्गः,—रीतिः, स च पदविन्यासप्रणालीरूपः। यथाऽऽह विश्वनाथः,—

"पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।" (१)

सभी, (इति सभी इत), सं से लिख,—रहति, एकाने एवं, ("लि ऽर्थोऽयं एकाने" इत्यमरः) सभी—विजनसङ्घचारिणी, (इति सभी इता), सं से सचिवे—सभी ऽ, ("सचिवं त्रिषु मन्त्रिणि" इति कोषः) कलाविदो—क लोकाऽऽविद्याचारि, विदग्धिका, (इति आऽविद इता), अतः सर्वत्रैव से इदमि साव। अत एवमुत्तरोत्तरपदवर्तिनं आर्थं प्रकुर्वन्ति, विदेः अविज्ञादिपदस्य पदस्य चाऽऽत्म देवात् आत्मन, अतो विदेशी नाम चतुरः। सुन्दरी इत्य

(७) एषामिति।—एषा—माधुर्यौज प्रसादानां, शब्दगुणत्वं शब्दस्था—स्परता, गुणे वर्णने—कथने। शब्दविशेषाश्च आऽऽश्रयोपजीव्यत्वेनैव गौड़ी

इति पञ्चमिका।

(१) पदेति।—पदानां—सुविन्यस्तानां, सङ्घटना—संयोजना, वि विन्यास इत्यर्थः, रीतिः,—सभायां, [रीतिरेव गुणानां विशेषो ज्ञापने चमत्कृतिं रो "रीतिः अङ्गो" इत्यनेन ज्ञाप। अवयवानां आत्मार्थत्वात् तथा सूचनम्।]। अङ्गादेः—अवयवानां, अङ्गादिविशेषवत्—अवयवानविन्यासवत्, विश्वनाथेन पदसङ्घटनामविशेषवद्भिः।

वैदर्भीलक्षणमाह च यथ —

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललिताऽऽत्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥" (२)

ललिताऽऽत्मिका—मधुरस्वरूपा। वृत्तिः,—समास। यथा,—"तदिदं क्रियताम्" (७१ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम्।

गौडीलक्षणमाह,—

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी" दर्पणे समुदीरिता॥ (३)

बन्धः,—रचना। आडम्बरः,—गाढ़ः। यथा,—"यद्बाहुज-म्भनित" (७७ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम्।

इति रीतिविवेचनं नाम षष्ठमशिखा।

षष्ठमशिखा।

चतुर्थालङ्कारमाह,—

"काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।"
[८७]

अलङ्कारविभागः,—

ते च द्विविधाः,—शब्दगताः अर्थगताश्च।

---

(२) वैदर्भीलक्षणमाह, माधुर्य्येति।—माधुर्य्यव्यञ्जकैः वर्णैः ललिताऽऽत्मिका—मनोहारिणी, अवृत्तिः,—समासरहिता, अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासा वा, रचना, विदर्भेषु भवा विदर्भी, रीतिः, उच्यते—कथ्यते।

(३) गौडीलक्षणमाह, ओज इति।—ओजः प्रकाशकैः,—चित्तविस्तारकत्वरौद्रत्वव्यञ्जकैः, आडम्बरः,—गाढ़त्वव्यञ्जकैरित्यर्थः, यथा,—"अमेकाऽऽडम्बरौद्धत्यात्" इत्यादिना ७८ पृष्ठे, आडम्बरः,—गाढ़ः, चित्तविस्तारकत्वेन रौद्रत्वे, बन्धः,—रचनाविशेषः, गौड़ी, सा च समासबहुला इति।

इति षष्ठमशिखा।

अब अनुप्रास—

शब्दगता,—अनुप्रासयमकाऽऽदयः।

अब अनुप्रास,—

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।"

[विश्वनाथ]

स्वरवैषम्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः; स च एकानुपूर्वो वर्णानां प्रकर्षेण न्यासः। यथा,—

"लताकुञ्जं गुञ्जन्मदकलिपुञ्जं वनमयम्,
समालिङ्ग्यङ्गं दुग्धरसमयं प्रवहतम्।
मदक्लान्तं शान्तं हसितमरविन्दं तरुणम्
रजोऽन्धं सिन्धुं किरति मकरन्दं दिशि दिशि॥" (१)

[विश्वनाथ]

यमक—

"यमकं पुनरावृत्तिः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
तत्र तेनैव वर्णेन तावत्यैवक्रमे विनिगद्यते॥" (२)

[विश्वनाथ]

---

(१) व्याख्या—एकानुपूर्वसंविशिष्टः अर्थ—वन, कुञ्ज, —अर्थ, गुञ्जन्मद कलिपुञ्ज वन, —अर्थ, लता, कुञ्जका वर्णन करना, पदार्थ—अर्थ का हुआ, —अर्थात् लोक जहां कहीं [illegible] अर्थात्, पदार्थ —अर्थात् [illegible] —अर्थ, आलिङ्गन करके [illegible] वर्णन —अर्थ वन अर्थ अर्थ अर्थात् [illegible] —विशेषण पदार्थ —अर्थ, अर्थ अर्थ—अर्थ [illegible] अर्थात् [illegible] —अर्थ अर्थात् [illegible] [illegible] —अर्थ [illegible] [illegible] [illegible]

अत्र द्वयोरपि वर्णसङ्घातयो क्वचित् सार्थकत्वं, क्वचि-] न्निरर्थकत्वे, क्वचिदेकस्य सार्थकत्वम् अपरस्य निरर्थकत्वम्; अत उक्तं "सत्यर्थे" इति। तेनैव क्रमेणेति "दमो मोदः" इत्यादे-र्विकल्पविषयत्वम्। (३) एतच्च पदपाटाद्याश्रयत्वेन प्रभूत-तरमिदम्। (४) दिङ्मात्रम् (५) उदाह्रियते,—

"नवपल्लाग्रपलाग्रवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥"(६)

[माघ]

प्रथमे पादे द्वयोरपि, द्वितीये प्रथमस्यैव, तृतीये च द्वितीय-स्यैव सार्थकत्वं, चतुर्थे द्वयोरपि "रभिं सु" इत्येतयोर्निरर्थकत्वम्।

देव,—

"श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।" (७)

[विश्वनाथ]

---

(३) विकल्पविषयत्वं—विकल्पविषयत्वम्।

(४) प्रभूततरमिदं—बहुतरमेतत्।

(५) दिङ्मात्रं—दिग्दर्शनमात्रं यथा।

(६) नवेति:—रागयुक्ते विशेषणत्रयं पदद्वयं वर्णद्वयं वर्णद्वयं वर्ण

यथा वा,—तत्रैव पञ्चमाङ्कादौ कञ्चुकिनो जरावर्णनम्। तत्रैव च सप्तमे नृपसिंहयोः सिंहशावकाऽऽस्कन्दनविक्रान्तिवर्णनम्।

उपमास्वरूपमुक्त्वादर्शे,—

उपमा,—

"प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते।" (१२)

प्रस्फुटमिति रूपकाऽऽदेर्गम्यसाम्याद्भेदाय। सुन्दरं—वैचित्र्यजनकं, तेन "गौरिव गवयः" इत्यत्र नायमलङ्कारः। साम्यं—सादृश्यम्; साम्यञ्च—क्रियागतं, गुणगतम्, उभयगतञ्चेति त्रिविधम्। क्रमेणोदाहरणानि। तत्र क्रियागतं यथा,—

"यथात् प्रबोधमायाति संहरते तमसा पुनः।
निर्वाप्यतः प्रदीपस्य गिरेरेव जरतो मतिः॥" (१३)[रघु०८।१]

अत्र "यायाति" "संहरते" इति च क्रियादयस्य उपमेये उपमाने च साम्यम्।

गुणगतं यथा,—

"इरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयाऽऽरम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥"(१४)
[कुमार०]

अत्र परिलुप्तधैर्यत्वं गुण उभयत्रापि समानः।

विपतिं—चाकाशे, बहुतरम्—अधिकतर, तमो यथा—इवेदं, क्षीणम्—धर्मं, प्रयाति—याति, पक्षं—कृष्णपक्षम्। अन्यत्राऽऽस्फुटं स्पष्टम्।

(१२) प्रस्फुटमिति।—प्रस्फुटं—स्पष्टम्, सुन्दरं—चमत्कारकं, साम्यं—सादृश्यं, तच्च द्वयो वाक्यार्थयोरेव पदार्थयोर्वा समानधर्मवत्त्वं, अविवक्षितधर्मभेदत्वेन साम्यं निगद्यते, तत्र उपमा इति अभिधीयते।

(१३) यथादिति।—अत्र,—यदा मनुष्यः, परिलुप्तधैर्यं, मतिः,—बुद्धिः, विनश्यति,—निर्याति अस्तमेति, प्रदीपस्य गिरेरिव यथात्—यथायोगेन, प्रदीपं—दीपं यावत्, अस्तमितवत्, विनाशयति, यायाति—याति, पुनः,—यथात्, तमसा—अन्धकारेण, तिरोहितश्च, संहरते—संहरत्यस्मै, यावितवते इत्यर्थः। यथायोगं इत्यत्।

(१४) इर इति।—इरस्तु—इरोऽपि, अम्बुराशेरत्र आरम्भे चन्द्रोदयात्,—

उभयगतं यथा,—

"खपयति हृदयेमं खेदनिष्यन्दिनी ते
धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः॥" (१९) [कुवलय०]

अत्र "खपयति" इति क्रियाशाम्यं, "खेदनिष्यन्दिनी" "धवलबहलमुग्धा" इति गुणसाहश्यञ्च। *

* यथा वा,—

"गुरुदोषी सुधो गण्डविम्बुल्लेखाविवेश्वरः।
शिरसा धार्यते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति॥" (क)

[कुवलयावल०]

कमुद इव, विधिन्—इन्दुः, परिवृढ—शिवः, यैवं यत्र तथाभूत यत्, न तु ग्राह्यतथायत् चन्द्रगण्डरेखेव इति भावः। विम्बफलायरीढे—विम्बफलं इव धवरीढो यस्य ताहशे, उमाया—पार्वत्याः, मुखे विलोक्यन्ति—दृश्यन्ति, आधारधारण—धारणाय, मुखताडे विम्बफलं लोकैः दन्तिधारणायोद्यतैरिति भावः। अनेन अधरस्य रतिभारोद्वह्य उक्तः। अत्र पूर्वार्द्धे एतेनाधरविम्बफलं विदधतीति लोकवत्। इतरदुपमानि।

(१९) धवलेति।—ते—तव, यतया—अतिशिथिलतया हेतोः, [अतेव शैथिल्यो दुग्धधारायां अपतो] अत्र तव दृष्टेः—अतिस्नेहादिनी, खेदनिष्यन्दिनी—खेदसूचिनी, अवलोकिनयनतारिकेत्यर्थः, इति दुग्धकुल्येव—क्षीरपूर्णक्षुद्रजलनालिकेव, ("कुल्याल्पा क्षुद्रिका नालिः" इत्यमरः), इदयेमं—क्षीरिणं वर्त्म, खपयति—शोषयतीत्यर्थः। अत्र धारावाहरूपं दृष्टेरूपं दुग्धकुल्यायाः क्षीरनिष्यन्दीत्वादौ च धवलत्वादेरूपं धारायाश्चेतनधर्मत्वेनाध्यवसायादुपमानोपमेयभावः प्रतीयते; वस्तुतस्तु अत्र धर्मोपमा, तथा हि,—दृष्टेरवलोकनं वा दुग्धकुल्यायाः क्षयहेतुत्वात् दृष्टेरवलोकनेन धवलत्वगुणेन धवलयति। अत्र तु धवलत्वस्य क्षयहेतौ शोषणाधीनत्वात्, तद्योगाभावात् अत्र इति विद्वद्। आवियो इत्यत्र।

(क) अत्र दृष्टे यदि अनेकावयवो दण्डादारूढ विम्बफलं उपमानमेव अवि-वक्षितोपादानेन उक्तः, तथा हि यः—दृष्टः—दण्डः, दण्डमेदो—यत्र विम्बं तत्र ("मेदस्तु यत्र विम्बं" इत्यमरः) यत्र दृष्टः,—यत्रस्थः, दृष्टयोर्दण्डस्य यत्र भेदः, दण्डः—यावत्, यत्रस्थः,—यो दृष्टयोः दण्डः, दृष्टेः—दृष्टेः यत्र दण्डः दृष्टः, यत्रस्थः,—

मालोपमा,—

"मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते।" (निदर्शन)

यथा,—

"प्रभासदृक्षा विषयेषु दीपशिखामार्गेण विदिक्षु मार्गः।
संज्ञारक्षणेन गिरा मनोवो तया न पूतस्य विभूविषद्वः"॥
[कुमारसंभव

स्मरण,—

"तद्रूपसमभेदो यः उपमानोपमेययोः।" (स्मरण)

उपमानं चन्द्रादि, उपमेयं मुखादि। प्रकाशितविविधविषयोपमानोपमेययोरतिशयप्रदर्शनाय काव्यनिबन्धेऽयमलङ्कारोपयोगी कथकमित्यर्थः। यथा,—

---

(१६) उपमेति।—उ विशेषात्, आवश्यका—अवश्यकरा, विशेषा-आवश्यका यत्र तत्, [विशेषोऽवश्यकारविशेषाद्वा अवश्यम्] विशेषेऽवश्यको भावो,—कर्मणि घञ्, विशेषावश्यकभावाधिकरणं इति वाक्यम्, ङीप्, —ङीप इति विशेषः,—कर्मः, [विशेषविशेषश्च विशेषात् पूर्वपदेन उत्तरपदाधिकरणविशेषश्च उपमानोपमेयविशेषः, तस्य भावात्, दीपशिखायां च विशेषः दीपशिखा यथा इति विग्रहे दीपशिखादी] कथा आदौ यस्य, यथा कथा,—आवश्यकरा यत्र, अवश्य—विशेषरा यत्र, विशे—यत्र, "आदेः परस्य" इत्यकारस्य लोपः, [अवश्य इत्यत्र अवश्यकारा, आ अवश्यकारा] अवश्यकारा—यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र [अवश्यकारा यत्र, आ अवश्यकारा] अवश्यकारा—यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र

इत्यत्र 'आवश्यकारा—यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र,—यत्र यत्र,तत्र तत्रेत्यर्थः, यत्र—यत्रेत्यर्थः, यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र, यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र, यत्र यत्र अवश्यकारविशेषः तत्र तत्र

"पर्य्यायपुष्पस्तबकस्तनाढ्यः स्फुरत्पदाम्भोरुहनेत्रशोभः।
लतावधूभ्यस्तरवोऽभ्यवापुर्विलम्बमाक्षामभुजश्चलानि॥" (१७)
[वसन्त०]

अत्र लतासु वधूनां, पुष्पस्तबकादिषु च स्तनादीनामभेदारोपः।

उक्तेषा,—

"सम्भावनमधोरप्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।" [१७]

प्रकृतस्य—उपमेयस्य, समेन—उपमानेन, सम्भावनम्—उत्कटकोटिकः संशयः; यत्प्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटेः, निकटत्वेन ज्ञायते, निकटत्वञ्च प्रस्तुतस्य क्वचिदनुपादानेन क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति। यदुक्तम्,—

निगीर्णत्वमुक्तम्,—

"विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः।
अधःकरणभावेन निगीर्णत्वं प्रचक्षते॥" (१८)
[वही]

विषयः,—प्रस्तुतम्। क्रमेणोदाहरणम्,—

---

(१७) पर्य्यायेति।—वसन्तवर्णनमिदम्। तरवोऽपि—उपा यपि, आक्षरा यथोपि आद, किन्तु पदार्थं अङ्गना अभिप्रायात्, [विशदमेव पुनः अग्रतो] पर्य्यायाः,—प्रसूना, पुष्पाणां स्तवका,—गुच्छा एव, लता नारी ताश्च। ["आदाद्योपसर्गस्यात् अवयोनीरयात्" (७।१।३३ पा०) इति विकल्पात् न ओत्] स्तुतिः,—विकसितः प्रकाशे,—नवपल्लवैश्च, पीडः मनोहरश्च, अथवा एव पथः तान्त्रः अवयवान्, विलसाः शाखा ॥ भुजाः ते,, वलनानि—वेष्टनानि, आलिङ्गनानीव,, अवाप्तुः,—लेभिरे; आक्षरानानि अङ्गविकारोऽपि, विभ्रमाश्चेष्टानि इति आद; एतच्च लक्षणानानि चेतनधर्मत्वात्; अवाप्तुः अनु',—"अन्य एवा अवस्थेते सुख-दुःखवर्जिताः" इति (१ अ० ६८ वी०)। प्रभृतयोऽपि।

(१८) विषयेति।—सूरय,—विद्वांस, विषयस्य—अनुपस्य, अनुपादाने—अनवधारे, उपादाने—उपसंहृति, अथ अधःकरणभावेन—निरादरणभावेन, उपात्तस्यापि—उपसंहृतस्यापि, निगीर्णत्वं—निगरणं, प्रचक्षते—उच्यन्ते। अथ.अधःकरणेन निरादरणेति अधिकम्।

"निम्नतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥" (१९) [वस्तु०]

अत्र तमसः प्रसरसम्भाताऽऽदिरूपो विषयो नोपात्तः।

"समयः स वर्त्तत एव यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि! गीतमार्पितः।
अयमाद्रहीतसमनीयकहृद्य-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥" (२०) [प्रस्तुत०]

अत्र विषयः करः उपात्तोऽपि मूर्त्तिमन्महोत्सवरूपेणाद्यः।

उत्प्रेक्षायोदाहरन्ति,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥"(२१)
[इवो]

अतिशयोक्तेः,—

"सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।"[विषया]

प्रस्तुतस्य निगरणेनाभेदप्रतीतमप्रस्तुतस्य अध्यवसायः, तस्य

---

(१९) निम्नतीति।—आद्रानुप्रासवर्णनविषयम्। तम०,—तमसोऽन्धकारम्, तदादि—तमसोऽन्धकारस्य विस्तारादि, इवेति—इवोत्प्रेक्षायाम्, तम०,—तमसोऽन्धकारस्य, वर्षतीव,—वर्षतीवोत्प्रेक्षायाम्, दृष्टि०,—दृष्टिः, असत्पुरुषसेवेव—असतां पुरुषाणां सेवेव,सेवायामिवेत्युत्प्रेक्षायां इव, विफलतां—निष्फलतां, गता—प्राप्ता, इत्यनेनानुप्रासस्यादिरादिरिति ज्ञापनात्। अत्र तमसः प्रसरसम्भातादयो विषयो वैवक्षितत्वान्नोपात्ता इति नोक्तम्। यथासंख्यं ज्ञेयम्।

(२०) समय इति।—हे सुमुखि! यत्र यस्मिन् समयः वर्त्तत इव—वर्तमानोत्प्रेक्षायां सुन्दरमुखादिसविकारदर्शनादर्थसंवादे इव वस्तुभूतः समयः, तत्र—यस्मिन् समयविशेषे इत्यर्थः, गीतमेव—गीतमात्रमेव श्रवणमात्रेण, अर्पितः,—अर्पणं प्राप्तः, आद्रगीतेन—गीतं, समनीयेन—मनोज्ञेन, कहृद्य—प्रसादगुणविशिष्टेन, कहृद्यं ■ ■■ आह्लादकं, तव यत् करः,—हस्तः, मूर्त्तिमान्—शरीरवान्, महोत्सव इव यो समनन्दयत्—प्रमोदितवान्। प्रस्तुतार्थस्य भाव इत्यर्थः।

(२१) मन्ये इति।—मन्येत्युत्प्रेक्षायाम्, शङ्के—शङ्केत्युत्प्रेक्षायाम्, ध्रुवं—ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम्,

च उपेक्षायामप्रस्तुतप्रशंसानिबन्धनत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम्; इष्ट तु निबन्धनत्वेनैव प्रतीतिरिति विशेषनिबन्धनयोर्भेदः। निगरणेषु उभयत्रापि समानमेव; यथा,—

"यत्कालक्रमदाक्षिण्यो किरतु नाम मुक्ताफलैः
रत्नैर्वा विधुमुदमुदतु हन्त। द्योतद्युतिम्।
इदन्तु महदद्भुतं यदनयापि विद्युन्नता-
ऽवलम्बि कनकाचलद्वयमधोमुखं नृत्यति॥" (२२)

अत्र कैलाटिर्जलदाक्षिण्यादिरूपेणाध्यवसानम्।

अथवा,—"दृष्टिस्तावदतत्क्षणक्षयसखस्वैरा
धीरोद्धता जनयत्येव गतिर्धरित्रीम्।
क्रीडारङ्कोऽपि गिरिर्बहुलतां दधातः
धीरो रसः किमयमेवमुत दर्प एव?॥" (२३)[उत्तरम्]

---

(२२) यत्कालेति।—यत्कालिनता यत्कालिनक्षणिकादा उत्कीर्णतादा तेन-यत्कालात् यद्यत्कालिनात् यत्कालि यावत्कालावच्छेदेनविवक्षा। यत्कालेन—यत्कालेन, यत्कालात्—तेनकालात्, यावत्—यावि, मुक्ताफलैः,—मुक्ता एवरान्, किरतु—वर्षतु, नाम—वाक्यालङ्कारात्, यत्कालेनैवरात्मिनो मुक्ताफलवर्षं यत्कालावच्छेदेन इत्यर्थः, विद्युन्नता,—राहु., यत्कालि—द्योतनशीलविशिष्टे वार्ते, द्योतद्युतिं—चन्द्र, मुदतु—हर्षतु, हर्षेत्यपि वाक्यालङ्कारार्थो, तत्कालि यत्कालेनैवरात्मिनो इति यावत्.; तु—किन्तु, जल-धारिणी—जलाधिष्ठात्रीदेवी, या विद्युन्नता—द्योतनशीलस्त्री, तत्कालं यत्कालेनैवरात्मिनो इति तत्कालं, कनकाचलद्वयं—द्योतनशीलविद्युत्वत्, अधोमुखं सत् नृत्यति इति यत्, इदं महत् अद्भुतम्—अतीव विलक्षणरूपम्। अत्र कैलाटिरूपो विषयी द्योत्यः, जलदा-ऽध्यवसानादिरूपेण निबन्धनत्वेन इत्र प्रतीयते। शेषमत्र स्पष्टं।

(२३) दृष्टिरिति।—दृष्टि,—यत्र यावत्यत्र दृष्टिपातः, तत्क्षणः,—तत्र-तत्रावच्छिन्न इत्यर्थः, क्षयसखः—विनाशसहचरः, स्वैरश्चारः,—प्रसरणशीलः, सदा,—सर्वदा—सर्वत्रेत्यर्थः, धात्री,—धर्त्री यथा धात्री, तथा, धीरा—स्थैर्योद्धतविशिष्टा, जनयतीति शेषः, बहुला—बहवो वा, अति,—अतिशयेन, धरित्रीं—पृथिवीं, कुलदरीव—तनां करोतीव, अनेकशृङ्गादि यथा पर्वतस्य भवति तथा पृथिवीमपि कर्तुं व समर्थीभवे

अत्र कुमार्याः वीरसकरूपेण दर्पकरूपेण चाध्यवसानम्। प्रथमे विषये केशाऽऽदिर्नोपात्तः, द्वितीये "अयम्" इत्यनेनोपात्तोऽप्यध्यक्षतः।

अथवा यथिनयोक्तिः,—

"प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्।
कार्य्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्य्यविपर्य्ययः।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा"ऽप्यन्येव प्रथमोक्ततः॥(२४)

[अथवा]

क्रमेणोदाहरणम्,—

"अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्या सौरभसम्पदः।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम्।" (२१)

अर्थः; कौमारकेऽपि—कैशोरेऽपि वयसि, विरहेण—वर्णेन च, सुरभेः—सौरभस्य, अवयवस्य, दर्शनात्,—धारणम्, (केशा हि वर्णसौरभ्ये एव सुरभयन्तो भवन्ति, न तु इयाऽऽदय, इति विरिञ्चाभावार्थकम्) यद—यावत्, सौरभं रसः किम्?—अरीरमारी सौरभस्य आधारो भाव उताहो किम्? एवम्, उत—अथवा, इयं इव—अस्य धारणादौ मूर्तिमान् अर्थ एव, अति?—धारयन्ति? उच्यतेऽत्र यद्यतिशयोक्तयोः द्वारं प्रथमं गृह्यते, अत किमुतशब्दाभ्यां उच्यमानोत्प्रेक्षाभाव एवाश्रयेण प्रथमं गम्यते, निश्चितत्वा हीतरेण अतिशयोक्तेर्विरहणात्। अत्रापरे तु यद पूर्वार्द्धे अथवा द्वितीयार्द्धे ग्रहणे अथवाशब्द उच्यमान उद्देशावधारणे इति बोधयन्। यद्वर्णसिकऽऽख्य इवम्।

(२४) अन्यदेवेति।—अन्या अवयवसम्पदः,—अवयवशोभासम्पदः, यावत्या इव इव, अङ्गानां यावत्—"सुवर्णेषु आवावावयवसन्निवेशः। अतिशयोक्ति

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" (११) [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थः समर्थ्यते।

वैधर्म्येण यथा,—

"दत्तमाराधनमालोऽपि क्रियाति भुवनत्रयम्।
साध्वेन् प्रत्युपकारेण नापकारेण दुर्जनः॥" (४३) [उदाहरणम्]

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थो वैधर्म्येण समर्थ्यते।

तुल्ययोगिता,—

"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥ (४४)
[विवरणम्]

कविवचने प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्ययोगिता। यथा,—

"यं मन्त्रौषधा परिक्रम्य यत्न
मेरो स्थित दोर्भि दोर्दण्डे।

विवरणम्—तूष्णीम्भूय, ["आकृतिगणो दत्त."। २।२।२ पा०) दत्त दत्तवत्। तथा हि, तदीयाः,—तत्सम्बन्धिनः, तस्याः इति शेषः, तत्सम्बन्धिनः—तत्सम्बन्धिभिः, क्रियमाणैश्च,—तत्सम्बन्धिभिः, अस्त्रौषधीति शेषः, तत्साधनविशेषादिति भावः। इत्थं तदीयैः।

(४३) दत्तमिति।—दत्तम्—अनेन प्रकारेण, त्रिभिरधिकमनोहरैरित्यर्थः, आराधनमालोऽपि—शैवमालोऽपि, (य आराधन इति पूर्वोक्तः) भुवनत्रयं क्रियाति—रोहयति। तथा हि, दुर्जनः,—दुष्टो जनः, उपकारेण—प्रत्युपकारेण हितोपकारेण, प्रत्युपकारिविनाशकत्वादस्य दत्तम्, साध्वेन्—साधुः भवेत्, अपकारेण न, साधुरिति शेषः, प्रत्युत अहितमेवेति भावः। अयं श्लेषप्रभवे विरुद्धधर्मोक्तिः बोध्यम्। इत्थं पूर्वोक्तम्।

(४४) पदार्थानामिति।—यदा प्रस्तुतानां—प्राकरणिकानाम्, अन्येषां वा—अप्रस्तुतानां वा, प्राकरणिकानां वेत्यर्थः, पदार्थानां—वस्तूनाम्, एकेन धर्मेण—गुणक्रियाऽन्यतरधर्मेण, न तु तदुभयधर्मेण धर्मेणेति भावः, अभिसम्बन्धः—सम्बन्धनीयत्वं, स्यात्, तदा तुल्ययोगिता स्यात्। तथा चेयं द्विविधा,—केवलप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा पूर्वोक्तप्रकारा, केवलाप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा चेति।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीव
पृथुप्रकाशं दुदुहुर्धरित्रीम् ॥" (४७) [कुमारव०]

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गतौषधिरत्नानां दृश्यानामपि प्रकृतत्वं, तेषां दोहनक्रियारूपेऽवसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयोऽयमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारः ।

"नागेन्द्रहस्तास्त्वयि कर्कशत्वा-
दैकान्तयेत्यात् कटमोचिभेदाः ।
सह्यद्रयि स्रोतसि परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्ध्वोदयमानशाखाः ॥" (४८) [कुमारव०]

अत्र नागेन्द्रहस्तानां कटमोचिभेदाधारत्व दृश्यानामप्यप्रस्तुतानां परिणाहिरूपसम्भाव्यक्रियायाः समानधर्मस्य सम्बन्धात् केवलप्राकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

दीपकम् —

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।" (विश्वनाथ)

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः एकधर्माभिसम्बन्धो दीपकम् । (४९)

(४७) दृश्यन्ति ।—दृश्यन्ते,—वर्त्ते दृश्यन्ते, दोहनक्रियायां—दोहनरूपक्रियायां, तेषां—हिमवद्वर्णनानां, दोहनक्रियायाः—दोहनरूपक्रियायाः, दोहके, क्षीरे दोहनं, तत्—विषयत्वं, तस्य परिणामस्य—विषयत्वं, दृश्यता—दोहनक्रियायाः दृश्यत्वेन, दृश्यत्वात्—विदितत्वात्, धरित्री—पृथ्वी, दोहनक्रियायामिति भावः, ("दोर्मूला तु वसुमती" इति विश्वप्रकाशात्) भास्वन्ति—प्रभावन्तीनि, रत्नानि—मणीन्, ओषधीश्च—वनस्पतीश्च, महौषधीव—बहूनौषधीव, दोग्धीति परिणामः इति भावः, ("वा. दोहनक्रियायामिति" इति विश्वप्रकाशात्) दुदुहुः । वसतुवक्त्रादि ।

(४८) नागेन्द्रेति ।—नागेन्द्रहस्तात्—ऐरावतादीनां, हस्ता—करा,—करवत्कारस्था इत्यर्थः, त्वयि—पर्वते, कर्कशत्वात्—कठिनत्वात्, कटमोचिभेदाः—गजदानभेदाः, एकान्तभेदात्—अवश्यंभेदात्, स्रोते—जलं, परिणाहि—विस्तार्ण, ("परिणाहो विस्तारः" इत्यमरः) रूपं यस्यास्ति सह्यद्रौ,—तस्मिन्,—पार्श्वेषु, जाताः, उपलक्षणत्वात्,—उपलक्षणे चैवेति उपलक्षणं, तस्मात् शाखाः,—वनस्पतिविशेषाः, जाताः, उपलक्षणविशेषणानां बहुत्वं । तदूर्ध्वं यावत्यं यानि एवंभूतानीति भावः । दूर्ध्वोदयमानं ।

अथवा,—"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" (२०) [illegible]

[illegible]

[illegible]

"अथ [illegible]" (२१)

[illegible]

[illegible] यथा,—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]" (२२) [illegible]

---

(२०) [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

यत्र श्लेषयति सम्पीडयति चेत्युभयोः क्रियायोः कर्मकारक-मेकं विचार इति, कर्मकारकद्वयेकं चेत्यन्विति।

अपरः,—

"सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः।"

[विवरण]

भेदोक्तौ तदनुक्तौ च द्विधाऽसौ परिकीर्तितः॥

प्रकृते—उपमेये, अन्यस्य—उपमानस्य, प्रतिभा—कविप्रौढोक्तिः, तया उत्थितः; सति "व्याप्तुर्वा गुणयोगे वा" इति सप्तम्यर्थे तसिप्रत्ययः। भेदः,—वैधर्म्यम्।

भेदोक्तौ यथा,—

"अयं माणिक्य. किम् ? न खलु गुरुणः पक्षपतितः
कृपालुः किम् ? नहो, प्रकटति दिशो भेद विषयम्।
कृतात्म. किं वाऽऽत्मान् ? महितमहसोऽसाविति चिरं
समाधीयाऽऽज्ञो त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिपदम्॥" (११)

(११) अयं—माणिक्यः, अयं कः—माणिक्यः, [illegible]

मेदानुक्तौ यथा,—

"यत्या मनसिधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?
विस्तीर्णादरम स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ?।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं कथं पुराणो मुनिः ?॥" (५४)[विक्रमो०]

कीयाइ,—य,—नार्मेण, अव—निर्दिष्टं, यत्रेति तुरयं,—कथं, इव,—वत्, यथा तु न तथेति भावः, प्रजापतिः,—यत्र, चन्द्रः, किम् ? न कीयाइ,—इवः,—प्रजापतिः, निपातः सर्वा दिशो न प्रजापतिः—न व्याप्तीति व्युत्पत्तिः, "प्रथिप्रभृतिभ्यश्च इतिलुक्" इति तस्य लुगुत्पत्तिश्च प्रथिप्रभाव, यद्वा निपातोऽयं प्रजापतिशब्दस्य प्रथिप्रभाव इति भावः, यादृशात्—यत्र, प्रजापतेः,—प्रजापत्य, किम् ? न कीयाइ,—इवो—प्रजापतेः, प्रथिप्रभृतिः,—प्रथिप्रभृतिः, नाम तथेति भावः; यात् यादृशी—दृशी, प्रजापतीया—इदृशी, प्रतिपत्तिः,—प्रतिपत्तिकर्त्री, चित्—बहुलवचनम्, इति—इत्थं, विदधात्—वितनोतु, विदधति—कुर्वन्ति। इत्थं पूर्वोक्तम्।

(५४) यत्या इति।—यत्यर्थो इदं पुराणस्य मुनेरिति। यत्या,—यत्यर्थः, यतिविधौ—यतिव्यापारे, कान्तिप्रदः,—कान्तिप्रदाता, चन्द्रः प्रजापतिः,—यत्र, चन्द्रः नु ?—चन्द्रः किम् ? नु इति प्रश्ने, चन्द्रस्य कान्तिप्रदत्वात् कान्तिप्रदत्वं वितर्कयति इति भावः, विस्तीर्ण उत्साहे—उत्साहातिशये, सति,—यतेरुत्साहे सति तत्साहात्, मदनः,—कामः, नु—किं, प्रजापतिरभूत् ? इति पूर्वोक्तमेवार्थः; यद्वा यतेर्मनसि विचारितम् ? इति भावः, यद्वा पुष्पाकरः,—पुष्पाणां चाकरः,—उत्पत्तिस्थानं, कुसुमयोनिरित्यर्थः, मासः,—फाल्गुनचैत्रमासोऽत्यन्तं वसन्तकाल इति यावत्, नु—किं, प्रजापतिरभूत् ? यद्वा यतेर्मनसि कुसुमस्य चैत्रस्य सौकुमार्येण ? इति भावः। अथवास्य विशेषणा ? इत्याशङ्क्याऽऽह वेदाभ्यासेत्यादि।—वेदाभ्यासेन—वेदानां पुनः पुनरनुशीलनेन, जडः,—विषयव्यावर्तनेऽक्षम इत्यर्थः, अत एव विषयेभ्यः,—सकृच्छ्रवणमात्रेऽपि, व्यावृत्तः—निवृत्तः, कौतूहलम्—औत्सुक्यं यस्य तथाभूतः, औत्सुक्यनिवृत्तिरपि यावत्, पुराणः,—चिरन्तनः, मुनिः,—यदरिष्टाऽऽदयश्चत्वारो नारायणाः, इदम्—दृश्यम्, मनोहरं रूपं निर्मातुं यत्र तु—केन प्रकारेण, भवेत् ?—शक्नुयात् ? न कथमपीत्यर्थः। क्व वा रसज्ञानविरहितपुराणो मुनिः ? क्व चैतत् सौन्दर्यम्॥ सर्वथा नेदृशं नराणामौत्पत्तिकं निखिलवेदाभ्यासविरचनेनो नारायणमुनेर्भवितुमर्हति, अपि तु चन्द्रमदनादेः, सुकुमारवस्तुकृतमपि विषयविरसमेवादित्याशयः। आर्थविक्रीडितं नाम।

आक्षिप्तम्,—

"साम्याद्यत्सिद्धसंकल्पदृष्टिर्भाक्षिमान् प्रतिभोत्थिता॥"(११)

[विवरण]

प्रतिभोत्थितेति "शक्तिकायां रजतम्" इति आक्षिप्तांश्च अलङ्कारश्च विषयः। यथा,—

"सङ्घाराज्ञ! श्रोतम्! अगति यत्तया सं चक्रितं
यद्यत्पारावारं परमपुरुषार्थं भगवतं।
अपर्दी केशार्थं कविवरतपाय कुलिशभृत्
अजानाशं दाहुः अजमभवनो वंशमभुवा॥" (१२)[अलङ्कार]

अत्र भोजराजस्य यत्तया चक्रोक्तिं अगति अवलोक्य परमपुरुषार्थादीनां गणदाक्षिप्तत्वात्: कविप्रतिभोत्थितेति आक्षिप्तमालङ्कारः।

अपरम्,—

"प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-प्रसाधनं स्यादपह्नुतिः।"(१३)

[अलङ्कार]

इदानि कविप्रौढोक्तिसिद्धम्। (१४)

(११) आक्षिप्तेति।—अलङ्कार—अलङ्कारः, [illegible] —अलङ्कारः, [illegible] —[illegible]

(१२) अलङ्कारेति आक्षिप्तेः [illegible] —[illegible] —[illegible] —[

यथा,—"नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-
र्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं ग्रहो कृष्णलितः फणीन्द्रो
नाशौ कलङ्कः शयितो मुरारिः॥" (३९)

अत्र प्रस्तुतानां नभोमण्डलादीनां प्रतिषेधेन अम्बुराशि-प्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम्। यथा वा,—

"दशाननकरोटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसस्त्रियः।
मणिव्याजेन पर्य्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः॥" (४०) [१७०]

अत्र प्रस्तुतानां मणीनां प्रतिषेधेन अश्रुबिन्दूनां स्थापनम्।

अलङ्कौस्तुभकृतापि,—

"यत्रोक्तात् गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः।
सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः॥"

तत्समानविशेषण इत्युपलक्षणं, तेन तत्समानकार्य्य-तत्समानलिङ्गयं गृह्यते। यत्र समैर्विशेषणैः कार्य्यलिङ्गैर्वा उक्तात् —प्रस्तुतात् अप्रस्तुतोऽन्यः,—यथोक्तमप्रस्तुतः प्रस्तुतो

प्रतिषिद्ध उपलक्षणम् अपहृतिः" इति पाठेनितम्। अन्या च,—अस्मिंस्तोत्र-विद्यं तु अन्या,—"नेदं वस्तु, किन्तु वर्णं" इत्यादौ नास्तुतिः इति लक्षितम्।

(३९) नेदमिति।—इदं नभोमण्डलम्—आकाशमण्डलं, न, अम्बुराशिः—समुद्रः, एताश्च तारा,—नक्षत्राणि, न,नवा फेनानां भङ्गा—ऊर्मयः, अयं ग्रहो—चन्द्रः, न, कृष्णलितः,—नक्षत्राऽऽकारेण क्षिप्तः, फणीन्द्रः,—शेषनागः; अयो—अयमुत्प्रेक्षितोऽवयवः इत्यर्थः, कलङ्कः, न, शयितः,—शयनं कृतः, मुरारिः,—नारायणः) अवयवित्वेनेत्यर्थः।

(४०) दशाननेति।—दशाननं—रावणमस्तकं इत्यर्थः, राक्षसानां स्त्रियः,—राक्षस्यः, अश्रुबिन्दवः,—अश्रुबिन्दवः, मणिव्याजेन—रत्नच्छलेन, दशाननस्य—रावणस्य, शिरोभ्यः,—मुण्डेभ्यः, पृथिव्यां पर्य्यस्ताः,—पतिताः, राक्षसमुण्डेभ्यः पतन्ति

वा, यदं गम्यते—बोध्यते, वा सङ्केतोल्लिखदवलात्, "समासिन—सङ्केतेष्व वक्ति." इति व्युत्पत्त्या—समासोक्तिः कथिता। सङ्केतश्च एकस्य वस्तुनोऽन्यवस्तुनिवर्त्तनविधिः। यादर्शे,—"अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः." इत्यभिहितम्; तन्मात्र सङ्केतरोल्लेन—"प्रस्तुताद्यप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः, यत्र प्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रतीतिः" इत्याहुः। "यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुत; व्यवहारसमारोपः समासोक्तिः" इति विश्वनाथादयः। यदु-क्तम्—[illegible] समासोक्तेरेवाभ्युपगमश्चौचित्यादनुसृतेन प्राचीनरीत्या लक्षणमुक्तमस्माभिः। उदाहरणं क्रमेण,—

"सुनिसुखप्रसरत्मनसौरभः
कुसुमकोमलदन्तरुचो वधूः।
वयवसाप्तजनाः वयसाऽऽदरैः
किसलयैः सलयैरिव वाचिभिः॥" (५१)। ५०।

अत्र विशेषणसाम्यात् कार्यसाम्याच्च प्रस्तुताद्यप्रस्तुता-र्थादप्रस्तुतो मनसिजोत्सवोऽर्थः प्रतीयते।

"वानकलिचतुरान् पयःकणान्
वाचं जलधर विवाचतः।
सोऽपि दूरमनि भूयसाऽम्बुना
चित्रमत्र महसामुदारता॥" (५२)। ५१।

---

(५१) सुनिसु—[illegible],—[illegible], [illegible],—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

अत्र अप्रस्तुतात्मातकाञ्जनधराश्च कार्यसाम्यात् प्रस्तुतौ याचकः, उदाराऽऽशयो धनपतिश्च बोध्यते।

अप्रस्तुतप्रशंसा,—

"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्मृतिः।
तत्सम्बन्धेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते॥"(६३)

[इन्दौ]

अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतेषु, अप्रस्तुतानामित्यर्थः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमी]। यथा,—

"प्रादाऽऽहृतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
खल्वाटेवापमानेऽपि देहिनस्तद्रजः॥" (६४) [आर्याः]

त्रिपुरान् यत्र यत्नात्—याचिविष्णून्, याचते—याचंते, दीप्तेऽपि—अत्यधरोऽपि, भूयसा—बहुरेण, धनेन—जलेन, पूरयति, तत्प्रापयतीति शेषः। उदार—उदयति, अनेनेति शेषः, उदारता—वदान्यता, विनम्—याचयितुं, यतः अल्पं याचितोऽपि बहु ददातीति भावः। अत्र यद्यपि धनपतेः उदाराऽपि वर्तते, तथाऽपि "प्रादाऽऽहृतम्" इत्युदाहरिष्यमाणे पद्ये इवार्थप्रतीयमानत्वेन बीजा; यतः अत्रैव याचते, किन्तु तत्रान्य मूर्धैव ददातीति विशेषे वस्तुनि वाच्यत्वेन प्रकारान्तरेण प्रकाशनात्। अत्र यद्यपि याचोपलक्षणत्वेन तथा वर्तते, तत्र विचारदर्शे, यत्प्रतीयमानप्रस्तुतत्वं तत्रैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्। यथा हि अत्र धनपतेः वर्तते, तत्रैव वस्तुमात्रपर्यवसायित्वादिति प्रस्तुतस्य पर्यवसायित्वेन मुख्ये ददतो अप्रधानत्वं प्रधानत्वेन ये मूर्धिनाधिरोहणादि पर्यवसितं न ददति, तेषां निन्दातोऽभिधानादिति उपपत्तेः। दर्शोदितं ज्ञेयम्।

(६३) अप्रस्तुतेति।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, तत्सम्बन्धेन—तस्य—अप्रस्तुतस्य, मुख्यं—सारं तेन, अप्रस्तुतसारेणेत्यर्थः, प्रस्तुतस्य—प्रकृतस्यैव, निन्दा—हीनोद्भावना, प्रतीयते—बोध्यते, न तु वाच्यादभिधीयते, न वा शब्देन उच्यते, अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतानाम्, अप्रकृतानामवर्णनीयानामिति भावः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम्] अत्र साहश्रीति पदमध्याहरणीयम्, तादृशी या स्मृतिः,—वर्णना, सा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

(६४) प्रादाऽऽहृतमिति।—खल्वाटेवोपमितिरियम्। यत् रजः,—धूलिः, प्रादाऽऽहृतं—अन्यत्रादिष्टं सत्, उत्थाय—ऊर्ध्वं गत्वा, मूर्धानं—मस्तकं, यदा वाहमुपरि

अत्र अप्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमान-पर्यवसायिनी निन्दा प्रतीयते। यथा वा,—

"सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः।
अचेरयन्नसुलभेस्तृप्तदर्भाङ्कुराद्यदिभिः॥" (६५)

अत्र हरिणा सुखजीवनस्याप्रस्तुतस्य प्रशंसया प्रस्तुतस्य राजानुवृत्तिजीवनस्य निन्दा प्रतीयते।

व्याजस्तुतिः,—

"व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।" (६६)

[अनुष्टुभ्]

मुखे—पाठादौ, अन्यथा—यथाक्रमं स्तुत्या निन्दया वा, रूढिः,—पर्य्यवसानम्। स्तुतिपर्य्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्य्यवसायिनी स्तुतिश्च व्याजस्तुतिरिति फलितम्। निन्दायाः स्तुतिरूपेण पर्य्यवसाने व्याजेन स्तुतिरिति व्याजस्तुतिः, स्तुतेर्निन्दारूपेण पर्य्यवसाने व्याजरूपा स्तुतिः। क्रमेण यथा,—

"त्यक्त्वा राज्यं गिरमनुसरन् कौशलाभूटवृद्धे
रात्रौ भ्रान्त्वा गहनविपिने दारयन् सुप्तकान्ताम्।

क्रम, अचिरादान—आहारार्थं, तत्—दलं, अचेरयन्नसुलभेरित्यादि आर्ष, अवसादेरित्यादि—अवसादादेरित्यादि, अङ्कुरात्—अङ्कुरान्, दैविन,—दैवज्ञान्, वा—तथा, ("दैवज्ञस्तु वरं दैवे त्रिषु क्लीबं तथाङ्गुलिदैर्घ्ये" इत्यमरः)। तनु अङ्गिवाक्येन सह अन्वितेन इत्यनु, तनुवस्त्रम्, तथाङ्गीकारे तथा,तद्वाक्यितात्पर्याद्यस्त्रम्, दैवि दलदीक्षणजीवनमेवमावश्यकादिकमनुवि आदर्शपाठाः।

(६५) अचेरयन्नित्यादि।—वनेषु अपरसेविन,—अपरसेवनशीला,हरिणा अपरसुखं,—अनायासलभ्यं,तृप्तदर्भाङ्कुराद्यदिभि रूढे हृत जीवनं। अचेरयन्नित्यस्य।

(६६) व्याजस्तुतिः।—मुखे—प्रथमं, निन्दा—निन्दारूपा स्तुतिरेव वा—तथा, रूढिः—अन्यथा—स्तुत्या निन्दायां वेति आर्ष, रूढिः,—पर्य्यवसानं, अन्यथेति वचनं,—यथाक्रमं स्तुत्या निन्दा वा, निन्दया स्तुतिः, स्तुत्या वा निन्दा वचनं क्रमेणेति, वा आर्षः स्तुतिः, निन्दया स्तुतिः, स्तुत्या वा निन्दा वचनं क्रमेणेति, वा आर्षः स्तुतिरिति फलितम्।

(६७) अङ्गिनि।—रसे वर्णिते सति अङ्गभूतः। ईदृक्षः; इदंचतुष्टयः-

"मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चलाञ्चले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ।
किमात्मभवधन्वना ? यदि सुमंयताः कुन्तलाः
किमम्बुवहडम्बरैः ? यदि ननूरियं किंप्रिया ?"(७१)[गीत०]

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमानवस्तूनामिन्दीवराऽऽदीनामुपमेयत्व-प्रकल्पनं, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम्।

अथ श्लेष,—

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्।"(७२)

[श्लेषालं०]

र्थवाना मानवलक्षणत्व अधिकमधधिकृत्यादिति भावः. (अथ) श्लेषेव—इतिमुखविधि-श्लेषः, तस्य चाहमेन—आहमारभंनेनेत्यर्थः, च विशेष.—अर्थालंकारेषु विनश्वरीव-न्यालंकारेषु, मे—मम, न क्षयते—न क्षयति, विवाहहस्तग्रहणं हि विदग्धिया विवाह ,तदपि मम नाशीति भाव । वाग्विदग्धैकजनता तु तदेव पदं वाग्विदग्धो-ऽस्त्वनेन वदन्निति। आर्यविशेषोक्तिः छन्दः।

(७१) मुखमिति।—वीप्सा विस्मय रावणवीप्सिवत्। यदि मुखम-वीति शेष, [वीप्सायां इति वर्तते तच्चाग्रेतनम्] तदा इन्दुना—किम् ? —न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, तत्सदृशेन इन्दुनाप्येक तथाचार्थादिति भाव:। यदि चलाञ्चले—चलं—चञ्चलं, चलाञ्चलौ—चलाञ्चलौ, चलाञ्चलत्वमर्थं, चलौ: लोचने, विशेषे इति शेष, तदा उत्पलानां—नीलोत्पलानां, कदम्बकैः,—कैः, किम् ?—न किमपि तथानुपयोगित्वमस्त्येव, तत्कार्यक्षम नीलत्वमात्रेण उपमिताना-दिति भाव, यदि तरङ्गभङ्गि भवि,—वीप्सिता यत्नो भावना भ्रुवौ, विशेषे न न शेष, तदा कामभवस्य—कामस्य धनुषा—धनुषा, किम् ?—नेव तस्य काम-स्मरधनुर्नमनीयत्व., कामकान्तधनुषामेव विभ्रान्तिकारित्वादिति भाव:। यदि सुसंयता,—सु विस्तृता, सुगता,—शैथा., विशेषे इति शेष, तदा अम्बु-वह ना—मेघानां, घटा ,—विघटै:,किम् ?—नेव किमपि कार्यमस्त्येव,यतो घनसंस्पर्शेन सुसंस्कृत , यदि इव मनु,—यदि, विशेषे इति शेष, तदा प्रिया-सदृशा, किम् ?—नेव तथा तदपत्यमस्त्येव) यतोऽनि सुसंस्कृत शैशवेन । अथ सुखमात्रा विस्मयस्तत्संबन्धात्तत्सदृशेऽप्यर्थे तदुपचारात्। इति इन्दौ।

(७२) शब्दैरिति —सुखमात्रा—अनेकार्थक, न तु सर्वेषां विशेषेण शब्देषु

अभावादेकार्थैरिति यद्ग्रहेयात्, वाचनमिति च ध्वनेर्व्यवच्छेद.। यथा,—

"तस्यैव कण्टकस्येव द्विर्विधेव प्रतिक्रिया।
उपानहा वक्त्रभङ्गो दूरतो वा विवर्जनम्॥" (७१)

सहोक्ति.—

"सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्।" (७४)

यथा,—"पुरोपनीतं नृप! रामचौयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदध्वसा।
तदद्य ते मध्यफलाशिनः परं
परेति काव्ये यमना समं वपुः॥" (७५)

अत्र यमुर्यमसाभयमपि द्योतते इति सहार्थबलाद्दोऽयते।

भाव., एवार्थैः,—एकैकोऽर्थस्तिरोधाने,—इदं,—एवं अनेकार्थानां वाचन—ग्रहण, हेय; यद्यपि ग्रन्था एव अनुमेयादौ प्रतिपादयितुं प्रकरणेन तथापि तैः सम्बन्धिविशेषोद्भावनादेकैकवाचकानामपि सहार्थबलात् द्वित्वादय एव इति व्यक्तम्।

(७१) उपमेति.—तस्य—दुष्टस्य, कण्टकस्य एव द्विर्विधा एव प्रतिक्रिया—प्रतीकार, उपानहा—पादत्राणेन,पक्षस्य ,—मुखस्य ,या दूरत विवर्जनम्—परिहार, उपमेयस्य एवं, उपमेयमिति शेष। एकस्य अनादेर्द्वयोः एव, एव तु मुखस्य एवं—एवम्, एकस्य एकम्—एकत्व इति एकैकार्थयोः द्वित्वादय शेषम्। एव यद्यपि उपमाया एव प्रायोपमिति शेषमनुभूयं, तथापि एकप्रकारायो उपमाप्रकारान्तरस्य शेषम् उपमानिर्देशस्य च उपमादि एकप्रकारम् इत्यनेनेति शेषम्। ३य उपमाभेदम्।

(७४) शेषि.—सहार्थम्—सहार्थस्य, द्वित्वमिति शेषः, यद्—एकैकार्थानाम्, एवं, द्विवाचकमिति शेषः, द्विवाचम्—द्वयोरर्थयो वाचम्, एव आहुरिति ॥, का सहोक्ति ; द्वयोरप्यविशेषाभावे एवं एकेनेति द्विवाचं एकमिति यदेव वाचनम् एकया क्रियया च सम्बन्धो, तथा,दुष्टस्वभावमिति भाव ।

(७५) पुरोपनीतमिति.—शैवसम्बन्धिनं दुष्टस्वभावं यदि दैवया कृतं । एव ! —हे राजन्! यदेतत्—इदोपनीतं, यद्,—यत् चौर्यं, तुभ्य—तुभ्यं, द्विजातिशेषेण —य ब्राह्मणावशिष्टेनैव, [ये जाती शैवः ये द्विजातयः, तथा,—"ब्राह्मणे-

काव्यलिङ्गम्—

"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्॥" (७६)

[विवरणम्]

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेऽर्थे काव्यलिङ्गम्।

यथा,—

"रे दुष्ट! दक्षिण! मृतस्य गिरीन्द्रिजस्य
लीलावने विसृज गूढमुनौ जवाद्यम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः कदया कुतस्ते?॥" (७७) [उदाहरणम्]

[विवरणम् द्वितीय लीलोदाहरणे" इति। "उदाहरिष्यामस्तत्र विस्तरः" इत्यन्तः] वचसा—वाक्येन, ("जल्पो वो मन्त्रणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) रामलीलेव—रामलीलावत्, उदाहरणम्—उदाहरणं, [गतेर्हिंसार्थकत्वात् प्रयाणे वर्तमानं च, "प्रयाणसंहाराक्षेपे वाहीनाद्-हिंसनेऽपि" इति वचनात्] यत्र वाक्यपदार्थयोः,—वाक्यपदार्थयोरित्यर्थः, हेः—हेतुः, तत्—सः, तथा वर्णः—उक्तः, परम्—केवलं, काव्यैः—काव्यविद्भिः, धीरैः—प्राज्ञैरिति, उदाहरणमिति लीलायते इत्यर्थः। इदं वचनम्।

(७६) हेतोरिति।—हेतोः,—कारकस्य, वाक्यपदार्थयोः—वाक्यार्थयोः, पदार्थयोश्च सतोरित्यर्थः, काव्यलिङ्गम् उदाहृतं—कथितम्; हेतोर्वाक्यार्थरूपेऽपि, पदार्थरूपेऽपि व्यभिचारात् काव्यलिङ्गं हिविधमिति कथितम्।

(७७) रे दुष्टेति।—रे—रत्नवज्रादिभूषणमयत्वं, हे दक्षिण, दुष्ट! दक्षिणत्वं दुष्टत्वं [रामावतारकाले त्रेतायेऽपि तत्रत्यिदुष्टजनानादरार्थं बहुकालेन चतोर्विच्छेदकल-व्यापनाय "रे" इति सीतहरणोचितमुपालम्भम्। यत्र यावैव वर्णवाक्यस्य दक्षिणदुष्टत्वैवं क्रियमाणत्वात् लीलानिर्वाहकत्वादि दक्षिणदुष्टत्वेनैव लक्षणलोक्तिरूपत्वात् उदाहरणं] मृतस्य—पञ्चत्वं प्राप्तेन वैवस्वतस्य (यमस्य) लोकस्य, गिरीन्द्रजस्य,—शैलसुता-पार्वत्यस्य, लीलावने—क्रीडोपवने, ("लीलातुरक्रिया अस्त्रे लीलिते लीलयोर्द्वयोः" इति मेदिनी) गूढमुनौ—गूढं यथा मुनिर्भवति, जवार्द्धं—वेगं, विसृज—निक्षिप, इत्यनेनापक्षिप्तं प्रहरेत्यर्थः, प्राणहरिष्यीपनयेन प्रहारस्य मुक्तसुदेर्ग्यं, न तु मन्त्रणेति भावः। यत्नपरायणस्य तवापि, विस्मरणे कर्मं हि जनयति प्रहरणमेवेति ज्ञातवत्यपि तपस्वीजनवधः कृत एतेन कदया नीतेति? रामस्य, गात्रं शरीरं, असि—खड्गः, दुर्भरगर्भखिन्न—नीलसुतरणेन, तेनैव खिन्नाङ्गं

अत्र अदर्शनात् अभावे "दर्शनस्य अभावमि" इति वादं, "दुर्बलस्यांशिकस्योपलब्धेरभावस्यापटो." इति उदाहरणं हेतुः।

विपक्षे,—

"विपक्षेऽसत्त्वं विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते।" (७८)

[विपक्ष]

तथा—

"अनुपलम्भादयं धर्मस्तदभावकृतः सताम्।
अनालोकनादयं वा दर्शनं प्रतिषेधति हे॰" (७९) [हेत्वन्तर]

अत्र विपक्षे कृतकत्वकारणस्यासत्त्वादित्यनेन सर्वं अकृतकत्वं धर्मिधारणिकालम्। *

* तथा च,—

"अनाधानकरं सम्यगदृष्टस्वभावे हयो।
अनुपलब्धयनोहादि वस्तुसत्ता धर्मोदय॰" (८)

कल्पना, या दोनों तथा उदाहरणे—विपक्षेऽसत्त्वं, तथा,—दर्शनं, दर्शनं—विषयस्वभाव इत्यर्थः, दर्शनं—उपलब्धिः, अभावे—अनुपलब्धिः, हेतुः—तथा, तदभावः—तथा, कृतः। तदभावः कार्यस्यानुपलब्धिकारणस्य दोनों का विपक्षे कृतकत्वं, तथा च तस्य कृतकत्वस्य धर्मिधारणिकालं तथा च अकृतकत्वे इति अर्थः। तथा च वक्ष्यमाणत्वम्।

(७८) विपक्षेऽसत्त्वं—हेतुं विना—कारणाभावे, [हेतुमिति पदार्थे विपक्षेऽसत्त्वमित्यनेन विशिष्टा] तदा—तथा, [तदनन्तरम्] कार्यस्य उत्पत्तिः,—जन्म, उच्यते—कथ्यते, [अत्र "वा" इति पाठान्तरम्] विपक्षेऽसत्त्वं—विपक्षे कारणं विना कार्यानुपलब्धेश्च तथा वा, तदभिप्रेतोपलब्धेः इति वाक्यम्।

(७९) अनुपलम्भादयमिति—तत्,—तुच्छाभावः, अनुपलम्भोपलब्धम्—अनुपलम्भोपलब्धिः तदेव तदभावकारणं, अनालोकनादयमिति वाक्यं, दर्शनं—ज्ञानाभावः, अनुपलम्भोपलब्धम्—अनुपलब्धो विषयस्वभावो यस्य सोऽयं, धर्मः—धर्मत्वम्, अनया प्रतिपत्त्या, तथा अनुपलब्धम्—न दृष्टं तुच्छं यस्य तथाभूतं, यस्य तथा, तथा हे—अयं, [प्रतिषेधति, शेषं विना प्रतिषिद्धं, तुच्छाभावं विना अनुपलब्धिं, अनेनैं विना वस्तु तथाभावं दर्शनं यत्, तेन अनुपलम्भाभावे अयं हे॰ दर्शनं इति भावः। इत्थं व्याख्यातम्।

(*) यदि तु अनुपलब्धिलक्षणे हेत्वन्तरादिकं विना धर्मोदये व्याख्यायते, न तु वस्तुसत्ता व्याख्यायते व्याख्यायते, इति अनेनापि हेतुरहितव्याख्यानमस्ति,

विशेषोक्ति:—

"सति हेतौ फलाभावोविशेषोक्तिः" त्रिधा च सा।
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्याप्यचिन्त्यत्वे च कुत्रचित् ॥(८०

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता चेति सा त्रिधा। क्रमेण यथा,—

"धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥" (८१)

अत्र धनाऽऽदिरूपहेतुमत्त्वेऽपि उन्मादाऽऽदिरूपफलाभावः, महामहिमशालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे "विप्रलब्धाः खलु भूतले" इति पाठे—निमित्तमनुक्तं भवति।

"स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमाऽऽयुधः।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥" (८२)

अत्र तनूहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्।

---

(८०) उक्तीति।—हेतौ सति—कारणसत्त्वे, फलाभावे—कार्योदयाभावे, विशेषोक्तिः। सा—विशेषोक्तिः, च—पुनः, त्रिधा—त्रिप्रकारा, कुत्रचित् क्वचित्, कुत्रचित् क्वचित्, कुत्रचित् अचिन्त्ये सति फलाभावस्य कथनरूपेति त्रिधा—त्रिविधा, भवतीति शेषः।

(८१) धनिन इति।—ते—तथा, धनिनोऽपि—धनवतोऽपि, निरुन्मादाः,—उन्मादरहिताः, भवन्तीति शेषः, युवानोऽपि—तरुणा अपि, न चञ्चलाः,—चापल्यरहिताः एव, प्रभवः,—विषयोपभोगसमर्था अपि, अप्रमत्ताः,—असावधानाः एव, ते—पूर्वोक्ताः, महामहिमशालिनः,—महाप्रभावसम्पन्नाः एव भवन्ति। अत्र पूर्वार्धे।

(८२) स इति।—सः,—प्रसिद्धः, कुसुमायुधः,—कामः, त्रीणि,—त्रयाणां,

---

जगतां समाहारः,—जगत्त्रयम्, जयतीति शेषः, तस्य—कामस्य, शम्भुना—महादेवेन, तनुं—शरीरं, हरता—दहता, अपि—सता, यस्य—कामस्य, बलं—सामर्थ्यं, न हृतं—न दग्धं, तथा स्थितमेवेत्यर्थः,—अतीव, अचिन्त्यमनुक्तञ्चेति—अचिन्त्यत्वेनानुक्तत्वेन चेत्यर्थः, विशेषोक्तिः।

[...]—

"[...]विरोधः कोऽपि विदग्धेन कवेः।" (८६)

[...]

यत्रानयोरविरोधोऽपि विरहदीनेव अर्थदीप्तेर्दर्शनात्, स विरोधः, न तत्र विरोधाऽऽभासस्य रसाक्षेपित्वम्। अविवक्षितस्यैव हि रसादेः आलम्बनाधिकरणस्य निर्देशो विरोधः। अर्थान्तरं ह्यालिङ्गनादिकं रसादेः। यथा,—

"अज्जअ सा दीहा चेअ णिसा छणस्स रअणिअ।
अवरो जामदुअअ जामाद्धे हिअ अवसाअ ? ॥" (८७) [१२०]

"जणदूरोणिद्दोणिद्दं जणइत्ता णिरवसेसं।
जणदाहिणसाहिद्दं जणदीहो णिरोसरइ॥" (८८) [कुमारस०]

अत्र, दीप्तेः अर्थस्य—विलासादेः, अवसरे अवसीदति सति, दर्शनात्—दृष्टेः, सतः—सत्त्वे, दर्शनात्—दृष्टिगोचरत्वे, एव—कुतः प्रतीयमानत्वे, न युक्तः—न विरोधवान्। इत्थं कृतं।

(८६) विरोध इति।—यत्र—विरोधाभासे, अनयोः—विरोधाभासे विरहदीनेव दीप्तेः अर्थस्य विरहदीप्तेः—विरहोत्कर्षः, विरोधवक्तृत्वेति यावत्, तत् यथा,—कश्चन कविः। अत्यन्तं विरोधः,अत्र दुष्करविरोधत्वेन। तदेतत् इत्थमाहित्यै, —"अत्यन्तं विरोधस्य तदीयस्य दर्शने। विरोधाभासतां दत्ते" इति।

(८७) अयत्र यथा—हेमन्तो विषु वर्तते इति कृत्वा। ये वैव। इत्थमाहार्थम्। अयम्—य आहारो दीर्घ यत्र, ["अर्थेषु दीर्घस्य" (...) इति य प्रत्ययः] सम, अतएवाहत्वम् इत्यर्थः, अत्र च अयं प्रयोगः,—अत्यन्तिरेव आहारोऽस्य, निरीक्षम्—निरीक्षम्, अत्र च दृष्टा दिवं,—अतो वैव अतीक्ष्यम्, अयम —अहोरात्रम्, अत्र च आहारत्वम्—[अत्यन्तसंयोगम्, अत्यन्तिरेव] निरवशेषाणि योगविशेषान् अनुभवन् इति भावः, इमं विरहदीनेव, अत्र यावत्ये —अत्र च —यो अत्र, वैव ...—आहारित्व न योगीत्यर्थः। ["विशेषे सप्तमी वा" (...) इति अष्टाध्यायी]।

(८८) अत्रान्तरे;—अत्राप अस्मिन् हेमन्तो सुविधिवत्। ये वैव। यत्नवत्त्वेन। न अत्यन्तं यान्ति,—अत्र, किन्तु अत्यन्तं यतीति,—न योगि, अत्यन्तसंयोगे तु नास्ति

प्रथमे भगवतः प्रभावव्यातिरेकित्वाद्दोषातत्वः प्रतीयमानस्य विरोधस्य समाधानम्। द्वितीये नञ्तत्पुरुषसमासे विरोधबहुत्वौद्दिश्य परिहारः।

विषमम्—

"गुणक्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्॥"(८९)

[विषमम्

यत्र कारणगुण एकः, कार्य्यगुणस्तद्विपरीतः, क्रिया च द्वयोर्विरुद्धा, यत्र न केवलमारब्धस्य वैफल्यम्, अनर्थाऽऽपत्तिश्च, यत्र विषमयोर्मेलनञ्च भवेत्, तदेवं चतुर्द्धा विषमम्। क्रमेण यथा,—

"सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते॥" (८०)

* यत्र गुणाऽऽदेरेकाऽऽश्रयवृत्तित्वेन परस्परविरोधः, तत्रैव

धीति,—प्रभव', कारणनिष्ठे, यश्च तथाभूतः, तस्मात् भगवति इति यत्न,—सावय दर्शने', यश्च च अर्थं निरस्यत',—तस्मात् भिन्न', पर्यवसाने तु यादि भगवती यश्च साहश', सत्र साहश्यरहित दर्शने; तं भगवन्तं यादि,—मूलकारण' परन्तु भगवन् भगवति,—न यादि,—पर्यवसाने तु यादि यादिर्नेक यथोक्त', भगवति ईश,—स्वामी, सत्यन्तु निरीश्वर,—ईश्वररहित, पर्यवसाने तु निरस्त ईश्वरादिति यथोक्त, स्वामिरहित दर्शने; शेषकरणे सर्वं पूर्वोक्तम्।

(८९) गुणेति।—यत्—यदि,गुणक्रिये—गुण, विद्या वा,हेतुकार्य्ययोः,—कारणस्थ कार्य्यस्थ वा,विरुद्धे स्यातां, सदा—वि वा, कारणस्थ—तदाऽऽरब्धस्य कार्य्यस्य,वैफल्यं—निष्फलत्वम्, अनर्थस्य च—अनुक्त अनिष्टस्य,सम्भव,, सा च—सा वा,विरूपयोः,—विसदृशयोः,सदिसूपयोरिति यादन्,सङ्घटना—सम्बन्धः,तत् विषमं मतं—सम्मतम्।

(९०) सद्य इति।—तमालनीला शरच्चन्द्रपाण्डुः,—सदिपाण्डुः, रणे रणे—

एत्थ आरण्णदप्पाणिअलक्खणा "आरण्णुद्दा आर्ण्यमुखाना-
दप्पणे" इति सिद्धेविरुद्धा लक्षणया दर्पणे वर्तन्ते।

"दाणम्मुहदप्पणिअं कुवलअदलणीलजोव्वणं। दट्ठूणं सव्व।
विरहक्खमेण अणिमणाअवतिमिरा अहो हि ते" (८८)

एत्थ सव्वणामं दट्ठूणं, सव्वमिनी विरहेण नायवतिमिरा-
णिति हेतुवाक्येनोद्दिष्टा क्रिया।

"एअ रच्छाउहेणाहाविअम्हीति चलाउलणा।
अहं दूरेणु चलणवडणि चारणाणिमि" (८९)

एत्थ न केवलं आहिअचलणलामो आ भूत्, अपितु चारं-
णाणिमित्तचलणवडणाणंदोआ।

"अणणा णिरं ण सहअंति अत्ति चइऊणिंदुचन्दिमे।
निम्मअस्स च हरिणंकणस्सुह अम्हेहि विरुअस्सवसणा।"(९०)

[नाद]

एत्थ अम्हेहिं अणालक्खणाआरक्खणोविरुद्धवो वहट्टना।

विरोधाजहाती अविनुआहंति। एत्थ पुनः आर्ण्यारण्यदीभिंजा-
ऽऽण्यहस्तिभवन एवाविरुद्धत्वं,तत्र विषयत्यागस्तत्र दत्यनयोर्भेदः।

ऽनिरव, एत्थ आरण्णदप्पाणि—आरण्य, आरे भिन्नेऽर्थे, अरण्ये,—अरण्य, एवम् आरण्य—एत्थ विरोधाजहाती—विरुद्धत्वस्य अहानात्, एत्थ एत्थ दप्पणे—दर्पणे, दप्पणम् विरुद्ध—न दर्पणे। इत्यादिना।

(८८) आणम्मुहेति।—कुवलयदलनीलजोव्वणे।—ये यौवनमदवन्तः। सव्व एवम् सर्वम्—सर्वान्विते, चायम् दट्ठूणं, विरुद्ध अणिम,—अनादिम, विरहेण ते—तव, अहो आश्चर्यनिमित्तम्—अनिमदेव नायवतिमिरे। नायवतिमिरा-णी दृष्टी, सर्वान्यम् दर्शनोत्सवदर्शनेन विनाशेनेव अवस्थानं। चान्यो वर्णः।

(८९) एअ रच्छेति।—एवम् एषोऽपि,—एतत्, रच्छाउहेण चारण,—चमरिणा, हरिणा, दूरेणेव, चलाउलणा—चलाकुलनाकरणा, चलेति—चेष्टित, वडणि इव, विनु, अहं दूरे चलु—विनु, (चलुम्) चारणाणिमि,—चरणनमे, चलु—मुखम्, चलुवि—चेष्टितुमिव। चलाउलणा चलम्।

(९०) चलणेति।—कुविरिरं अवि विरहाचलोहिः। ये चलेराम्

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषत्वेन यत् स्थापनिषेधौ वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली कथ्यते। क्रमेणोदाहरणम्,—

"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षि च॥" (९८)

अत्र सरसोऽम्भोजं, तच्च सङ्गम्, इत्यादिक्रमेण विशेषणं विधीयते।

"न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुप्स्य यः कलं
न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः॥" (९९) [भट्टि.]

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः।

यथांशेन,—

"दण्डापूपिकयाऽन्यार्थाऽऽगमोऽर्थापत्तिरिष्यते।"

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सदृशचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीत्येव न्यायो दण्डापूपिका, तयाऽर्थान्तरबोधनम् अर्थापत्तिः। यथा,—

विशेषत्वेन ज्ञाप्यते वा कथ्यते—विशेष्यते, विधीयते इत्यर्थः, सा द्विधा—ज्ञापकापोहभेदात् द्विप्रकारा, एकावली ज्ञात्।

(९८) सर इति।—सर—सरसि इत्यत्र, सरः,—सरोवरः, विकसिताम्भोजम्—प्रफुल्लानि, अम्भोजानि—कमलानि यस्मिन् सरसि तत्, अम्भोजं भवति,—अम्भोजम्, भृङ्गसङ्गतम्—भृङ्गैः, भृङ्गा,—भ्रमराः, यत्र, समङ्गीताः,—सुष्ठुकथिताः, सङ्गीतं—सुष्ठुकथनम्, मधुवर्षि—मधुरसवर्षणकारि। सरोऽम्भोजभृङ्गसङ्गीतानि यथोत्तरस्य विशेषणानि पूर्वपूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वेनोपकारीणि। यथायथं ज्ञेयम्।

(९९) नेति।—यत्र यस्मिन्, चारुपङ्कजानीति शेषः, तत्—सरः, सुचारुपङ्कजम्—सुष्ठुविकसितानि, पङ्कजानि यस्मिन् सरसि, न, [illegible] सङ्गम्—सरः, न, तत् सरोवरः,—न सरोवरः, भ्रमरसम्बन्धेन चतुष्पदत्वमात्रेण द्विपदो नरोऽपि भ्रमरः, षट्पदः,—भ्रमरः, न भवति इत्यर्थः, यः, न, जुगुप्स्यः—अनादरणीयः, न जुगुप्स्यः।

"विरहाय च वाचस्पतेर्यं शरदामप्सरसां बभूविथ।
आमरणमयोऽपि भारतं भगवन् हैमवतीव धैर्यभाक्॥"(१००)

[१२०]

अनिवर्तिनि मोहमपि साधय मयि मानं मदनेति तदपेक्षया
अनिदुर्धुरारब्धमनुद्धटदर्पस्य मनसं पुनरासायासोत्सवं-
दासि।

इति षट्पदाभिधेयो नाम षट्पदिका।

मत् दृ'ऽ०—दृष्टं, ग, घ, ङ—दृष्टिं, अथ च अवधान, दीक्षणमिति वैव। अथ अवधानस्वरूपमाह अमरीकरणमित्यादि पूर्वार्धेन अवधानकरणेषु विशेषेण आदरमिधत्ते। अवधानं इत्यन्त।

(१००) विरहायेति।—अनुमतीमिति अवधानं विधातीयत्। ख,—अथ, अवधानं—आत्मनिक्षेपणं, दीक्षणं—धैर्यं, अवधानं—विरहाय, वाचस्पतेः—वाचस्पतिरिवाक्षोभ्यत्वात्, अवधानकरणं इति भावः, अवधानं—विरहोद्भवं दुःखं तथा, आत्मनात्मानमिवावधानविषयत्वेनेति, विधातः—अवधानविधातात्। तथा हि, आमरणं—मरणं यावत्, अयोऽपि—लौहमपि, अयोऽवयवीति भावः, भारतं—महत्, दृढत्वमिति, अयसे—लोहाय, इदमिदं—ईदृशं, आत्मधैर्यमेतं इति शेषः, विरहे, का वत्स वत्सा ?—वार्ता ? न वार्तैव। कुतो ऽन्यत्। अधिकारेण कुमारे विरोधवर्णे चात्र "विरोधिनो" इति भावः तथा स्वारस्यवर्णे च "नैवायोधं" इति भावः चात्र।

इत्यरिसमाजदीक्षितस्वरूपाचार्य श्रीमद्भगवत्पिता वि, व, चरणविरचितायां
श्रीमद्दीक्षितस्वरूपाचार्यविरचितायां विरहिणीतात, महाकाव्यायां
अविवाहदीक्षितस्वरूपाचार्यविरचितायां अविवाहदीक्षितस्वरूपाचार्य
विरचितायां अविवाहिनीविरहिणीतायां
वाचस्पतिविधातायां
षट्पदिकायां।

कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः
धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ?॥" (४) [कुमार०]

अत्र कुसुमाऽऽयुध इति विशेषणं वस्तुनिःसाराऽऽयुधत्वं द्योतयति, पिनाकपाणेरिति च रुद्रस्य महासाराऽऽयुधत्वम्, इत्युभयं साभिप्रायं विशेषणम्।

अधिकम्,—

"अधिकं पृथुलाऽऽधारादाधेयाऽऽधिक्यवर्णनम्।
पृथ्वाधेयात् यदाधाराऽऽधिक्यं तदपि तन्मतम्॥"(५)

[अदृष्टदोषः]

अतिविपुलस्य आधारस्य अपेक्षया आधेयस्य, अथवा अतिविपुलस्य आधेयस्य अपेक्षया आधारस्य आधिक्यं कथिता

(हरस्याऽपि) अस्य अवयवान्—अनुवदति, ("हरादीऽवयवे चाय-वृक्षवाच्या अवयिनि" इति मेदिनी) कुसुमाऽऽयुध—कुसुमादि—कुसुमानि एव, आयुधानि—शस्त्राणि यस्य सादृशः कामः, धन्विनोऽन्यस्यापि इति भावः, धन्विनि शैव, एवम्—धन्विनौ, मम—मदीयम् एव, धैर्य—धैर्यगुणं, च्युतिं—नाशम्, कथम्—केन प्रकारेण, पिनाकपाणेरपि—पिनाकः,—तदाख्यं धनुः, ("पिनाकोऽस्त्रियां धनुः" इत्यमरः) पाणौ—हस्ते यस्य तथाभूतस्यापि, [हे कुसुमिदानीं पिनाकधनुर्दाने शस्त्रशून्यमेव शिवमवगत एवमेवेदं, हरस्य—हरति—संहरति, विघ्नौघानिति शेषः, तैर्विघ्नसंहारकारिभिः सहस्रैरपि, धैर्यस्य—धनाय, धनिनि—धनवति, अवस्थितिः शेषः, कुतः—कस्मात् अल्पशस्त्रान्वितस्य, [अस्ति विद्यते यः (इकारान्त पदः) इति अस्यार्थे विन्] धन्वी, तस्मै—तादृशाय, धन्विने,—धनुर्धराय, अस्य के० न धन्विनोऽन्ये 'इति भावः। अस्य कुसुमाऽऽयुधः इति धन्विनः,पिनाकपाणेरिति धनुश्च विशेषणं साभिप्रायम्। अधिकमिति शेषः।

(५) विशिष्यमधिकाधारत्वात्, अधिकमिति।—पृथुल—अतिशयेन विपुलं यत्, अधो आधारः,—अधिकमिति अस्यान्वयः, [आधेयं यत्] विपुलाधारतदपेक्षयाधेयं, यत् आधेयस्य आधिक्यम्—अधिकत्वं, तस्य वर्णनं—अधिकतया कथनं, यत् अधिकं—महाकवीष्टमतं; यथा—पृथ्वाधेयात्—पृथ्वाऽऽधेयापेक्षया, यत् आधारस्य आधिक्यं वर्णनमस्तीति शेषः,तत् अपि,तत्—अधिकम् अधिकाधारत्वं वर्णनं, मतं—अधिकम्, इत्यन्वयतदर्थौ विदुषः।

काव्यप्रकाशकारा यदि आविर्भूतवन्तः, तदा कथिदं नाम कथमुद्धारः। उक्तमेव यदा,—

"दुरात्मकाव्यप्रतिबन्धनाद्यत्नः
कलाभिः यद्यत् कविकाव्यमावहत्।
तमो वमुष्णत्र न वेत्तमहिद
तदाऽनवाध्यासमयत्वया मृदः॥" (८)। [विदग्धवः]

"विप्रविद्वत्तया क्षुभो कविमार्गं वारिधेर्दरिद्रेत्र।
काव्यान यत्र शैलं कुशो निखिल्य मुक्तानि॥" (९)। [विदग्ध]

(८) दुरात्माकाव्यप्रतिबन्धनाद्यत्नः कलाभिः यद्यत् कविकाव्यमावहत्, तमो वमुष्णत्र न वेत्तमहिद तदाऽनवाध्यासमयत्वया मृदः।—काव्यहन्तृणां यानकर्तृणां दुष्टानां यत्नः प्रयत्नः कलाभिः यद्यत् कविकाव्यमावहत्—कवीनां यत्काव्यं तत्, तमो वमुष्णत्र न वेत्तमहिद—तमोरूपं वैरं नवमहिद, तदा तदा काव्य—तिरोधानं काव्यं, ["काव्य काव्यैकदेशे" इत्यत्र यदि काव्यैकदेशस्यमुद्धरणं बहुस्थलदृष्टम्] मृद—मूढा, तमो—अज्ञानी हेतु, अनवाध्यत्व—अनवबोधत्वम्, अध्यासत्व,—आरोपत्वम्, तदाश्रय तत्व,—तमसि आत्मा तदाश्रया, मृद,—मूढोऽहं, न वमु, —आत्मानं ज्ञातु न शक्नु, आत्मस्वरूपं तमो नहि वित्तिरिति भाव। यत्र तमसः अज्ञानस्य दोषस्य वा प्रकाशत्वं वर्णितं तत्र तत्रैव काव्यहन्तृत्वं ज्ञातव्यम्। एवंप्रकार एवमेव दोषान्तरेष्वपि उदाहरणेन तदाहरणम्। अनुक्रमेण,—"दुरात्मकाव्यप्रतिबन्धनाद्यत्नः कलाभिः यद्यत् कविकाव्यमावहत्" इति प्रथमोदाहरणं, तमो वमुष्णत्र न वेत्तमहिद तदाऽनवाध्यासमयत्वया मृदः" इति प्रथमोदाहरणस्य उत्तरार्धम्, अनुवमु—कविकाव्यप्रतिबन्धनाद्यत्नेन कवीनां यत्काव्यं तत्तमो वमुष्णत्र न वेत्तमहिद तदाऽनवाध्यासमयत्वया मृदः इति द्वितीयोदाहरणम्। विदग्धवचनस्य प्रथमार्धे कवीनां यत्काव्यमिदम्। तमसीव तमः।

(९) विप्रविद्वत्तयाक्षुभो कविमार्गं वारिधेर्दरिद्रेत्र, विप्रविद्वत्तया।—"कवीनां काव्यानां मार्गं" इति कथायां मार्गमिति द्वितीयान्तपदं दृष्टम्। मार्ग—कविम्, तत्र वारिधेरिवेति वाक्यम्, दरिद्र,—दरिद्रेव, क्षुभो—क्षुब्धो

उदा०—

"त्रिलोकः स्थानमाधारं त्रिमार्गाधिष्ठानमध्वगम्।
त्रिलोकः सोऽपि यद्योक्तं यद्वचनेऽत्र यद्भवेत्।
त्रिस्त्रिरावर्त्तलोकाक्ष-यद्वचनाद्यतिश्च सः॥"[1]

[1] [illegible]

व्याख्या—यत्र [illegible] वर्त्तते, तद्या—यदि [illegible] यत् किमपि यत्र [illegible] वर्त्तते, यथा—यत्र [illegible] यत्र [illegible] यत्र [illegible] यत्र [illegible]—वर्त्तते [illegible] [illegible]। [illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"[2] [illegible]

[illegible]

यत्राऽऽधारभूतकविजनानां स्वर्गगतत्वेन तद्वर्णनं विनैव आधेयभूतानां तद्विदां वर्णनम्।

"कालेन सविदुर्वेमे गिरीणामपि कन्दरे।
यत्रस्थस्तत्कथाशेषां त्वामेक रिपवः पुरः॥" (१०)

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" (११) [स्व०]

यदाहुः,—

"अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता।"(१२)

[ब्रह्मो]

यत्रेति,—यत्र=यस्मिन् काव्ये नाटके, विनै०—वर्णनं, आधानीति शेषः, आधेय—वर्णनीयानि, तेषां—कवीनां, वर्णनं—कीर्तनं, स्वर्गगति—स्वर्गप्राप्ति, ते कवय: यत्र—काव्ये,न वर्त्तन्ते ?—न वर्णनीया: ? येषां यशांसि यत्र काव्ये श्रोतृभि: श्रूयन्ते, ते कवय: वर्णनीया एव स्युरित्याशय: । यानि येषां यशांसि, तानि तेषामनुसंधायि श्रोतृन् आनीयन्तेऽनयेत्यानयनं=श्रवणं तदाधारेषु श्रवणाधारेषु तत्तत्कवयोऽपेक्षिता एवेति भाव: । आनो ह्यम्।

(१०) यत्रेति काव्यनाटकयोरुत्तरतावर्णनाद्वर्णनं विनैवमुदाहरति, त्वामेक इति।—यत्रस्थित् यस्मिन् काव्ये तत्तावद्वर्णनमित्यर्थ:। हे भरत! (तत्कालीनौ) रिपव:, —असव:, यूयं त्वां त्वामेव—यत्रे, ("यत्रेव यावद्वचनम्" इत्यव्यय:) वसिता—निवासं, उद्वेजे—करवाणि, उद्वेजे इति भाव:, विरोधा—वर्णनात्, कन्दरादि—गुहादावपि, यत्र,—काव्ये, सत्र वर्तन्ते,—वर्तन्ते, इत्र,—यत्र, इत्यत्रि। यद्यत्र यत्रेत्यत्रिप्रत्यय: सप्तम्यर्थे तदा काव्यनाटकादिवर्णनीयवस्तुनोऽपरत्वेन वर्णनमिति यत्रपदवचनमयुक्तं स्यात्।

(११) विनेति काव्ये कुत्रेत्यं वचनस्य काव्योत्तरत्व विधायकत्वं विनैवमुदाहरति, गृहिणीति।—ता हे आत्मानमिदं प्राह्। अत्र गृहिणीत्यादिपदानां काव्ये प्रयोगे यत्रेत्यादिवचनस्य काव्योत्तरत्व विधायकत्वं विनैव।

(१२) परिवृत्तिस्तु अर्थानामिति।—अर्थानां—पदार्थानां, व. विनिमय:' —एकस्य दानेन अपरस्योपादान:, सा परिवृत्ति: स्मृता। एतच्च विधा उपपद्यते,—

समस्य न्यूनस्य अधिकस्य वा पदार्थस्य समेन अधिकेन न्यूनेन वा पदार्थान्तरेण परिवर्त्तनं परिहत्तिः। क्रमेण यथा,—

"तदा भगवता तेन दृष्टिं दत्त्वा रथाङ्गके।
गृहीतं जीवितं तेषामचिरात् परिपन्थिनाम्॥" (११)

[वरस्तोकर्षाभरणम्]

"किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकयोगि वल्कलम्?।
वदैतदेवं स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते?॥" (१२) [कुमारसं०]

समेन समस्य, अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य, न्यूनेनाधिकस्य च वस्तुनः परिवर्त्तनेति यावत्।

(११) समेन समस्य तिमिनक्राद्याश्रयं परिहत्य रथाङ्गमुपादत्ते, इत्यनेन—अरातिभूत एव जीवनस्य महाप्रलयकारणमिति। तेन समस्य—जीवनस्येव, तदा—रथं चक्रं च गृहीत्वेत्यर्थः, रथाङ्गेन—चक्रवाकेन, दृष्टिं दत्त्वा—चक्षुर्मीलनं कृत्वेत्यर्थः, चक्षुर्मीलनमात्रेण अरातिनाशः। तेषां—अरातिभूतानां, परिपन्थिनां—शत्रूणाम्, ("परिपन्थी परिरोधि स्यादि परिपन्थिनम्" इत्यमरः) जीवितं—प्राणान्, अचिरात्—झटिति, नाशयतीति शेषः, गृहीतं—अपहरतीति यावत्। अत्र हरेः जीवितस्य च समानत्वात् जीवितापहारेण हरेर्हननं, समेन समस्येति योजना।

(१२) अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य तिमिनक्राद्याश्रयं परिहत्य रथाङ्गमुपादत्ते, तिमिनेति;—वारणं प्रति ग्राहस्य महाशत्रुत्वात्। हे कौरव! (इत्यमन्त्रणेन) त्वया—दुर्योधनेन त्वया वार्द्धकयोगि शैव, वार्द्धकानि—वार्द्धकयुक्तानि, जराग्रस्तानीत्यर्थः, किमिति—कथं वैव यौवनस्य वर्णनं तथा तस्य दुष्प्राप्यत्वं वर्णनं वा, वार्द्धकयोगि वल्कलं—वल्कलवस्त्रं, इति विरुद्धं। "वार्द्धं जरठभावे स्यात् वृद्धत्वं वार्द्धकं च" इति विश्वः) तत् यौवनं वयसः प्रारम्भकालीनं वार्द्धकयोगि, वल्कलं—वस्त्रं, धृतं—त्यक्तं, विरोधे—वार्द्धकं, वल्कलं—वस्त्रं, इति। "वस्त्रं वल्कलमुच्यते" इत्यमरः। वदैतदेवं—यदेतत्, ["किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने" इत्यत्र यदेतत्] तदेवं इति पदद्वयं [तस्मात् इति] तस्मात् इत्यर्थः—यतः

"तस्य च एवयमो जटायुवः
स्वामिनः किमिव शोच्यतेऽधुना।
ईश जर्जरकलेवरव्ययात्
क्षीतबिन्दुकिरशोच्यवं यशः॥"(१३) [जटायुवंशन]

एषु उदाहरणेषु क्रमेण दृष्टशोचितयोः समत्वेन, आभरण-शब्दलयोरधिकन्यूनत्वेन, जर्जरकलेवरयशसोर्न्यूनाधिकत्वेन च विनिमयः।

उक्तं च,—

"एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्य्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा।"(१४)

[मम्मट]

तस्य तस्मै किम ? यत्—यूनि, शोचनावस्थाद्वारके प्रहोरे यत्यत्व यदेति, तदा विभूत्यवस्थारोह तस्य तत्यत्वावर्थं ब्रह्मचारे इति भावः। यदा तदोरे समानाधिकरणः, तदा शोचने चार्हत्वाभावः इति शोचनीयित्वाभावात्मत्वाभां भावः, चार्हशोचितत्व शब्दलक्ष च चारत्वन्यधिकरणिति तत्त्वम्। अतश्चित्रेण आभरणत्वेन वस्तुनां शब्दलक्षत्व मूलक वस्तुनो विनिमयः। पंचमश्चित्रं इत्यम्।

(१३) अधिकस्य न्यूनेन विनिमयाद्वारकं परिवृत्तालङ्कारमुदाहरति, तस्य चेति] —ईश—जटायुवा, जर्जरक—जरावस्थक, कलेवरक—शरीरक, व्ययात्—हानात, क्षीत—चञ्चलतः, किरकस्य दानस्य—निर्मलं, यशः—कीर्तिं, शोचं—यद्दीर्तं, तस्य (यशसि जटायुवस्य) च वस्तुत्व,—इदत्व, चतुरा—चतुरति, अविंच,—अर्थं द्वारक, जटायुव,—जटायी तस्मै, [यत्र तस्यविवक्षया वदेति तत्तत्व] किमिव—अवतिरकं, शोचते—शोचः विद्वते ? ईश जर्जं शोचे शरीरं विद्वस्य रिक्तं यशो तत्यवान्, तस्मात् जटायुव, शोचो न अरत्वोद इति भाव। यत्र शोचंशरीर-रूपेण न्यूनेन वस्तुना विनिमयक्त तत्त्वस्यधिकस्य वस्तुनो विनिमयः। पंचोदना इत्यम्।

(१४) पर्यायालङ्कारलक्षणपरक, उक्तमिति।—यत्, यत् इति शेषः, अनेकस्मिन्—अनेकविधे वस्तुनि, अनेकेन वस्तुना इति शेषः, क्रमेण, अथवा विपर्ययेण वा सह स इति शेषः, पर्यायः,—पर्यायालङ्कारः, सह,—सहार्थः, पर्यायात् पर्यायादिति शेषः, यथा,—विपर्यायालङ्कारः पर्यायालङ्कारः, अन्यथा—अपर्याय-रूपेण, सह अनेकं यत् एकस्मिन् वस्तुनि क्रमेण अथवा विपर्ययेण वा शब्दम इति

उदाहरणम्,—

"लोकातिशयसम्पत्ति-वर्णनोदात्तमुच्यते।
यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्॥"(२८)

[उदा०]

यत् यत्र लोकातिशयस्य सम्पत्तेः वर्णनं, यदि वा प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं स्यात्, तदुभयविषम् उदात्तम्। क्रमेण यथा,—

"मुक्ताः केलिविमुक्तहारगलिताः सम्माजनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणभीत्ति मत्तरमणश्वासाऽऽहिताश्वासयाः।
दूरात् दाडिमबीजसङ्गतधियः कर्षन्ति केशीशुका:
यद्विद्वद्वनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागमीक्षामहे॥" (२९)

वाक्यम्, महत्—वाक्यम्, अलङ्कारः—उदात्तः; भीरुवाक्यम् इति पूर्वोदाहरणम्। अत्र वक्तृवाक्यापेक्षात् अलङ्कारस्य कवेर्वर्णनस्यैव चमत्कारस्य वर्धकत्वम्।

(२८) उदाहरणमाह, लोकेति।—लोकातिशय—लोकातिशयी, या सम्पत्तिः,—तस्याः वर्णनं, तथा—यदि वा, प्रस्तुतस्य—प्रकृतस्य, वर्तिष्यमाणस्य इत्यर्थः, अङ्गम्—उपकारकं, महताम्—महीयसां, चरितं भवेत्, यदीति शेषः, यदि, उदात्तम्—तदाख्योऽलङ्कारः, उच्यते।

(२९) मुक्ता इति।—विद्वद्वनेषु—विदुषां—कवीनां, वनेषु—वाटीषु, केशी—लोहाया, विमुक्ता,—विस्रंसितमुक्ता, ये हाराः,—मुक्तावल्यः, तैस्तैः मणिताः,—पतिताः, तथा सम्माजनीभिः हृताः,—बाहिताः, एकत्रीकृता इति यावत्, (पुनः) प्रातः,—प्रभाते, प्राङ्गणभीत्ति—प्राङ्गणभूमौ, मत्तरमणः—मत्तैः मत्तैः, रमणैः,—स्वस्वस्त्रीभिः सह, यः वासः,—क्रीडनं, तस्मात् यद्विश्रामदाता—तत्रत्यसुखसाधारणेन, यत्तया,—रक्षाः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, दूरात् दाडिमबीजैः भ्रान्तिः यासां धीः,—बुद्धिः यासां तथाभूताः सत्यः, केशीशुकाः,—क्रीडार्थं पोषिताः शुकाः, यत् कर्षन्ति, तत् भोजनृपतेः दानस्य—दानम्, शीलितं—क्रीडितम्। 'यत्र भोजराजस्य 'दानं' तथोक्तमिति प्रदर्शितम्। आदर्शपुस्तकेऽयं पाठः।

"नाभिपरुदाम्बुहछाऽऽसनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
यमं पुनास्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधियेते॥" (१०) [१३०]

यथा,—

"संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा।
कथाऽपि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते॥" (११)
[लिङ्ग०]

यत्र आकारेण, कथाविद् वा अन्यया चेष्टया, सूक्ष्मरूपेण प्रतीतः अर्थः कथाऽपि भङ्ग्या पुनः आविष्क्रियते, तत् सूक्ष्मम्।

यथा,—"विदधामसम्बलमुपगम्य हरौ
सुखते जनाय यद लोऽयसिति।
अभिधातुमभ्यवसनो न गिरा
पुलकैः प्रियं सखबभूव्यंगदत्॥" (१२) [अङ्ग]

(१०) नाभीति।—कमलासनेनेत्यर्थः। धात्रा—ब्रह्मणा, अधिकृता—अवस्था, लीनेत्यर्थः इव साधुः, इदम्,—शरीरम्, नाभौ यदिति—नाभ्यां, यत् कमलम्—अम्बुजं, तदेव आसनं तेन साधुना, आधिकारिकपुरुषेणेत्यर्थः, प्रथमेन—आदिना, धात्रा—विधात्रा, ब्रह्मादीनामपि ब्रह्मा विधातृत्वेनेत्यर्थः, संस्तूयमानः यन्, लोकान्—जगत्, संहृत्य—कृत्वा लिखित्वा, पुरुषः—पुरुषोत्तमः, यमं—कृतान्तम्, अधिशेते—पर्यङ्कित्वा शेते इत्यर्थः, अत्यन्तेऽप्यर्थोऽयमिति भावः। यत्र लोकसंहारादिरूपः अर्थः सूक्ष्मः तस्य कमलासनादिपदैः आकारेण सूचनात्। अयमादि श्लोकः।

(११) संलक्षितः इति।—आकारेण—चेष्टया, सूक्ष्मोऽर्थः इत्यत्र, वा शब्दस्य—विकल्पार्थः, विद्वत्तरैरिति भावः, कथाऽपि,—अन्यथा अनुपपन्नः, सूक्ष्मः,—लोकानुसारी लोकः, यत्रेति,—अतिशयोक्तौ, यत्र—अलङ्कारे, तत् सूक्ष्मम् अलङ्कारः।

(१२) विदधामेति।—अम्बुजम्,—कमलं, अम्बु—जलम्, अम्बुजम् इवो विदधाम—आदधानं, विदं—अन्नम्, "अन्नं वै ? वसु"—इत्यादिश्रुतेरन्नं वा ? अम्बु, इति इवे—इवार्थे, अम्बु विदम्—जलं, अभिधातुं भक्षयितुं—लोलुपो,

भाविकम्,—

"अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः।
यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत् भाविकमुदाहृतम्॥"

[विश्व०]

भूतस्य भविष्यतो वा अद्भुतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षवत्त्वेन वर्णनं भाविकं नामालङ्कारः। यथा,—

"मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥" (३३)

विनोक्ति,—

"विनोक्तियेविना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते।"(३४)

[चन्द्रालोक]

यदि विनाऽर्थकेन पदेन किमपि प्रस्तुतं विहीनत्वेन वर्ण्यते, तर्हि विनोक्ति। यथा,—

"विनयेन विना का श्रीः? का निद्रा श्रमिणा विना?।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता?॥" (३५)

अद्भुतेति भाव, [अद्भवपूर्वात् अतेः कर्तरि क्विप्] विस्मयजनके,—रोमोद्गमे। अनवत्—अवधानात्। अत्र विस्मयानालोचनेन वस्तुनो यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं पुनर्वर्णनात् प्रत्यक्षायमाणालङ्कारः। अनिताक्षरा वृत्तम्।

(३३) मुनिरिति।—येन—यस्मात्मुनिना, एकचुलुके—एकस्मिन् जलपूर्णे, दृष्टौ—अविद्धौ, दिव्यौ—अलौकिकौ, अत्यद्भुतौ दृष्टौ, स योगीन्द्रः,—मुनिश्रेष्ठः, महात्मा—महनीयचरितः, कुम्भात् सम्भव,—उत्पत्तिर्यस्य सोऽगस्त्यः, मुनिः,—ऋषिः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्तते। अत्र पात्रापेक्षयाऽपीति लभ्यमानयोः अद्भुतत्वेन वस्तुनो यत्प्रत्यक्षायमाणत्वेन भूतस्य वर्णनम्।

(३४) विनोक्तिरिति।—चेत्—यदि, विना—विनाऽर्थकेन पदेन, प्रस्तुतं—प्रकृतं, किञ्चित् हीनं—विहीनम्, उच्यते, तदा विनोक्तिर्नामालङ्कारः।

(३५) उदाहरति, विनयेनेति।—विनयेन—नम्रतया, विना श्रीः,—शोभा, का? न काऽपीति भावः। श्रमिणा—श्रमवता, विना निद्रा—रजनी, का?

स्वाभीष्टम्,—

"पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते।"

[विक्र०]

भङ्ग्या—प्रकारान्तरेण, गम्यमेव—व्यङ्ग्यमर्थोत्तमेव।

यथा,—

"व्यूढास्ता मन्मथे मुग्धाः किंशुकश्रीलताभिताः।
सावष्टम्भं पारिजातस्य मञ्जर्यो यच्च सौमनसैः॥" (४६)

[कर्पूर०]

आक्षेपः,—

"व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्दिश्यान्यापि वस्तुनः।"(४७)

[विक्र०]

यत्र च कार्यसाधनाभ्यर्थेन किमपि कथनं सा व्याजोक्तिः। यथा,—

कल्पितस्य वस्तुनः—शिल्पा, आलिखितस्य—आलेखितस्य, लोकस्य—जनस्य च यत्र वर्णनमस्ति सा।

(४६) स्वाभीष्टलक्षणमाह, यदा यत्र—यत्र—यस्मिन् प्रकारे, प्रकारान्तरेण, गम्यमेव—व्यङ्ग्यमेव, प्रतीयते अभिधीयते—उच्यते सा,—उदाहरति, यथा —यद्वाक्यं, तेन च यत्र—यस्मिन् प्रकारे सा यथा,—व्यूढास्ता आलिङ्गिताः आलेखाकारेण—आलेखनरूपेण, मन्मथे कामदेवे मुग्धाः सुकुमारयुवतयः सन्ति, तत्र—तस्मिन् प्रकारे किंशुकश्रीलताभिताः—किंशुकशोभाकारलताभिः सदृश्यः, अवष्टम्भं—आदरं सावष्टम्भं यथा भवति तथा, पारिजातस्य मञ्जर्यः यत्र सौमनसैः—पुष्पैः सन्ति, तत्र—तस्मिन् प्रकारे किंशुकश्रीलताभिताः सन्ति, अतः कामदेवे मुग्धाः किंशुकश्रीलताभिताः सन्ति, पारिजातस्य मञ्जर्यः सौमनसैः सन्ति, अतः कामदेवे मुग्धाः

यद्वस्तु सर्वं यदि वा यथेष्टं
नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणाम्।
रक्षेत् लुनेत् बहुधामर्थे-
रथापि रत्नाऽऽकर एव सिन्धुः।" (६३) [पुष्पदन्त]

[कुसुमदशा०]

इति चरमनिश्वासोक्तिः।

इत्यलमादिव आरम्भाऽऽदिवाचकमात्रादनुक्तेऽपि आदिवचः, अतिरिक्तमिति यद्भावे, अर्थादि—यदचनमर्थवत्वात् अर्थवीरचरमिव चरमनिश्वासं, रचत। अनु वा क्षीतिः इत्यादयद्भाऽऽद, यत्—यतः, तत्—चरमवचः, तुच्छमात्र—वचनादादाय, तेषां इव आत्मावच—आत्मवचनत्व, क्षीराः अनुक्षीरयन्ति—अनुक्षीरयन्ति। अतिमात्राद्यर्थं विधार्थं तत्प्रतिपादनमाचिपति, यद्वस्त्विति।—यदि वा—चरमः, सर्वं—अनुक्षीरयन्ति यदि आत्मानेव क्षीराः, यदेच्छं—इतिवचनं, यद्वस्तु—तुच्छम्, आत्मावचनमिति शेषः, कवीश्वराणां—अतिमात्राचिनां कवीनां, क्वापि—कुत्रापि, न अस्ति,—न क्षतिः अस्ति। अनु चरमनिपात—चरमर्थे,—इमे,, बहु रक्षेत् लुनेत्—चरमरक्षेत् लुनेत् चरीति शेषः, अथापि—आत्मतत्वमि, सिन्धुः,—बहुतः, रत्नानां आकर, एव। यत् पूर्वं आत्मरचनायामुपदिष्टं, तस्मात् तत्रैव अतिशेषः अतः, इति स्पष्टं तत्वचनत्वं। उद्धरणा इत्यम्।

इति श्रीमत्कोपानन्दविद्यासागरकृतौ "वत्, ए" "वि, एव" इत्यादिविधादि-
श्रीपद्मानन्दसङ्ग्रहार्थं सङ्कलित आत्मावधिपादचरमनिश्वासोक्तिः।